Прокидаюсь я щосуботи од сонця й золота, що, здається, тече крізь вікно з недавно позолочених хрестів на Андріївській церкві. Якщо сонце вже височенько, хрести відбиваються на вицвілих стінах моєї кімнати (я живу тут недавно, ремонту зробити не встиг та вже й не встигну) і ледь помітно тремтять серед сріблястого хатнього пороху. Я дивлюся на хрести і уявляю собі, куди сягала їхня тінь, коли сонце тільки-но зійшло. А сягала вона, це я недавно бачив, аж на дальні, вкриті молоденькою зеленню приподільські кручі, на яких з ранку до вечора гасає дітвора з м'ячем: кручі ті найраніше зустрічають весну. Потім тінь усе коротшала й коротшала, доки не зникла поміж старовинними будинками на Узвозі, тихій вуличці, вимощеній бруківкою, мабуть, ще за руських князів. Я подумав тоді: "Тіні коротшають так само непомітно, як і людське життя", — і пішов на Житній ринок базарувати, одразу ж забувши свою думку. А сьогодні вона знову явилася мені, і, як це часто бувало зі мною й раніше, я раптом побачив себе збоку, чужими очима — напевно, так бачить себе актор у фільмі, де він грає: кожен свій крок, слово, вчинок — і гостро, як біль, відчув, що став не самим собою, а кимось іншим і що ця роль мені важка.

Я обвів кімнату поглядом: голі стіни, вкриту старою пилюгою лампочку під стелею, руді капшуки павутини по кутках угорі,— й заплющився, щоб не бачити всього того.

Помилку свою я вже знав. Але не сподівався, що вона так дорого мені коштуватиме. Раніше я думав, що борюся, як бореться кожна людина за те, ким вона хоче бути і як хоче жити. Тепер збагнув, що тільки борсався в ятерині дрібниць та принижувався. І в ім'я чого! Щоб подвоювати й потроювати ту ж таки помилку...

Як сьогодні пам'ятаю той день в інституті, коли нам, новоспеченим учителям історії, давали призначення. Що робилося тоді з моїми товаришами по навчанню! Найдружніший колектив — так принаймні називали наш курс усі викладачі — раптом луснув, і більшість однокурсників просто на очах обернулася на маленькі фортечки, дзотики

зі своїми вогневими засобами й системами оборони. І кожен той дзотик відчайдушно боронив себе і тільки себе. Смішно й соромно було дивитися, як наші курсові старости й підстарости, відмінники активісти і активісти-невідмініики що п'ять років на всіх зборах з таким ентузіазмом виховували в нас, своїх товаришах, високу моральність і самовідданість, пхалися тепер один з-поперед одного до дверей комісії, щоб одержати кращі призначення, хоча б у передміську зону; інші, ще вчора такі запеклі романтики, яким, здавалося, крім "зеленого моря тайги", нічого від життя більше не треба, виходили з аудиторії, де засідала комісія, в сльозах або смертельно бліді, бо їм відмовили у вільному дипломі; ще інші снували по коридору од гурту до гурту й заводили реготи з молодшокурсниками, бо знали, що їхню справу "влагоджено" і периферія їм не загрожує.

Киянам я співчував, пам'ятаючи, як тяжко було мені колись їхати з села, де лишалася мама, товариші, весь мій улюблений світ; решта викликала посмішку, бо видно ж: людина хвора, вражена пошестю, їй хочеться того, що всім, і, якщо вона не матиме того, що мають усі, то життя її пропаще...

Розподіл призначень запам'ятався мені, як тяжкий бій. Тільки в бою так наскрізь пізнаються люди.

Мені запропонували роботу в місті. "Щастя", за яке інші ладні були покласти до ніг комісії гідність, само йшло в руки. До того ж члени комісії так щиро дбали про моє аспірантське майбутнє, так високо підносили мої знання предмета (мабуть, вище, ніж вони того заслуговували), що я спокусився і — кому не приємно з почестями увійти в фортецю, яку інші не можуть узяти навіть штурмом! — погодився. Погодився, незважаючи на те, що хоч і не ясно, але відчував: помиляюся. "А,— відмахнувсь я тоді од самого себе,— обставини покажуть". Так, немовби "обставини покажуть" не те ж самісіньке, що сотні літ казали вайлуваті на спритність мої пращури: "Якось воно та буде". Якось!.. Якось — це все одно, що підняти руки вгору, а вже потім спитати: "Куди ж оце ви мене поведете, га?.. "

Тепер живу в цій кімнаті-келії і почуваюся в ній, як безквитковий пасажир на третій полиці вагона чи ще й гірше, бо пасажир знає, де йому вставати, а я й цього поки що не знаю.

Річ у тім, що кімната ця не моя, а, просто кажучи, крадена, хоч і за гроші; робота, крім заробітку, нічого мені не дає: навіть місто, яке я так любив студентом, розчарувало, бо я знав його, виявляється, лише з парадного боку.

Але найгірше те, що я не почуваю себе своїм і в селі. Коли приїжджаю туди, мене змагає самотність, відчуження односельців, яке я, на жаль, помічаю; оті цікаві й водночас байдужі погляди, що проводжають мене з-під повіток, та вічні не менш байдужі запитання: "Ну, як там у городі — багацько всього?", "А що, є в городі путня осельодка?.. "

Так і живу: в місті мрію про село, у селі — про місто...

Кімната в мене мала й вузенька, відгороджена од ліфта міцними подвійними дверима, між якими — мій "холодильник": дві полиці з обрізків сухої штукатурки. В "холодильнику" я зберігаю дешеве магазинне сало, оселедці чи тюльку (так звик до неї студентом, що й досі не відвикну), олію, картоплю, одне слово, холостяцькі свої припаси.

Дома буваю я здебільшого надвечір. Тоді з вікна моєї нори видно супроти західносонячної пожежі оранжеві паводі за Дніпром серед рудих з прозеленцем лук, далекий обрій у печальних присмерках та чіткі чорні зазубні лісів, за якими чути мені степ.

Передвечірня далина, весняне червоноводдя на луках та прощальні гуки сонячної заграви, що поволі стихають, завжди будять у мені щось святе, і тоді я розумію і люблю язичників, їхню релігію, таку просту і близьку людській душі. Справді, хіба можна порівняти оте врочисте палахкотіння небес та мудрий супокій землі перед грядущою ніччю в

тихих зорях — і погрозливо-державне Христосове: "У вас же й волосся на голові все полічене".

Але заходить сонце, стають до варти сутінки, я вмикаю світло й опиняюся серед праху (теж Ісусове слівце) дрібниць: чищу картоплю, мию під краном і розмірковую про те, що краще приготувати — картоплю товчену, смажену, тушковану чи юшку?

Після вечері звичайно йду в місто, в кіно, чи й просто так потинятися, або до Дніпра. Там я можу, годинами дивитися на розцяцьковану в різні кольори воду біля пристані, освітлені ілюмінацією пароплави та мости і ні про що: не думати. Найчастіше ж сиджу вдома й читаю історичну літературу, по-перше, тому, що не хочу дискваліфікуватися як учитель, по-друге, в історичній літературі найменше словоблудства.

Маловтішне то заняття — штудіювати історію: розквіти держав на крові й падіння держав на крові, переможні криваві війни і криваві поразки, диктатори і полководці, гризня за владу, змови, замахи, самодурства царів... Дикість, кров, торжество егоїзму окремих осіб і цілих народів. Після війни перепочинок, доки діти виростуть у солдатів; після перепочинку — війна. Тоді людство видається мені нічним школярем: ледве встигнувши збагнути свої помилки, відмирає старе покоління, на зміну йому приходить молоде і починає ті помилки спочатку...

У такі хвилини мені хочеться мати перед собою аудиторію, я навіть бачу десятки пречистих дитячий очей, розповідаю їм про розумних і дотепних римських трибунів, про великого воїна Пірра Єпірського, що посилав у битву слонів, цих первородних танків, про мудрого неграмотного Сократа, скараного за свою мудрість в інтересах держави... І, схаменувшись, кажу собі: стривай, чому ти їх навчаєш — мистецтву жорстокості, захопленню владою так званих "перших" над рівними? Які почуття ти в них будиш?

І сміюся: з історії, з себе, з усього вечора, який так щасливо почався заходом сонця.

Але найчастіше мене повертають до тями мешканці будинку: за стінами з сухої штукатурки голосно сваряться, регочуть, співають сусіди; згори у вікно вдираються звуки переляканого піаніно, на якому хтось уперто вчиться грати, а в коридорі біля ліфта занудливим голосом скликає своїх котів котяча мати, стара занехаяна жінка з першого поверху. Вона величає своїх улюбленців людськими іменами і говорить до них, як до людей: "Єгорушка, де ж ти, мій хлопчику? Киць-киць-киць".

Я знаю, що це негуманно, але як тільки зачую її голос, думаю похмуро: "Коли вже вона вмре?"

І лягаю спати.

Ранками,— а вони схожі в мене один на одного, як близнюки в солдатській формі,— зарядка, чай, дорога на роботу, куди я приходжу за хвилину-дві до дев'ятої. Кілька разів пробував був запізнюватися — не тому, що просипав чи помалу йшов, а заради розваги. Річ у тім, що завкадрами нашого Товариства Олександр Павлович Багрич, крім своїх прямих обов'язків, має ще один: записувати на папірець тих, хто запізнюється на роботу. Обов'язок цей він виконує не тільки ретельно, а й талановито: не зводить на вас очей, коли ви проходите мимо нього, запізнившись, не обертається, якщо стоїть спиною до вас, навіть не відчиняє дверей свого кабінету, якщо вони причинені. Він упізнає вас по кроках!

Якось я сказав йому, підливши в голос стільки щирості, скільки треба для компліменту:

"Олександре Павловичу, в вас гине талант агента карного розшуку. Тримати в пам'яті кроки півсотні людей — це феноменально".

Він просяяв і похвалився, що може із зав'язаними очима впізнавати не тільки співробітників, а й відвідувачів, якщо вони вже заходили до нас хоч раз. І додав:

"Ллє про те, що ви спізнилися, я все ж мушу доповісти Іванові Захаровичу",— і пішов до директорського кабінету.

"Чекайте, Олександре Павловичу,— гукнув я йому в спину.— А свої кроки ви теж вивчили?"

Він обернувся, блиснувши проти сонця, що світило вздовж коридору, окулярами й лисиною, і подивився на мене з докором: якби ж я, мовляв, не знав своїх рідних кроків!

Після цієї розмови я кілька днів уважно придивлявся до його ходи, а коли переконався, що засвоїв її остаточно, запізнився на роботу на цілих п'ять хвилин і пройшов повз кабінет завкадрами, ступаючи м'яко, на самі лише підметки, як це роблять офіціанти, шпигуни в кіно і наш Олександр Павлович.

Ефект був більший, ніж я сподівався. Двері, на яких красувалася червона табличка з білим написом ЗАВ. ЗАГ. ВІДДІЛОМ, блискавично відчинилися. Я обернувся й побачив бліде приголомшене обличчя Олександра Павловича.

"Це ви?" — прохрипів він, злякано дивлячись на мене поверх окулярів.

"Це я. А то — ви?" — спитав я теж нібито здивовано, знизав плечима й пішов у свій відділ.

Тепер завкадрами вітається зі мною сухо і говорить виключно офіційним тоном, проте я читаю в його очах деяку розгубленість. Давно б так, Олександре Павловичу! Сумнів — то великий слуга розуму, він допоможе вам побачити в людині більше, аніж її кроки. Так думав я.

Одначе помилився. Завкадрами не кинув свого ремесла. Як і раніше, він шмигав до директорського кабінету, якщо хтось запізнювався, і я зрозумів, що розгубленість у його очах означала пошуки можливості покарати мене за зухвалу вихватку.

Зробити це було б неважко, якби наш директор Іван Захарович Ясько не виявляв до мене відвертої прихильності й не хвалив мене на кожних зборах за дисциплінованість, знання справи тощо, а найдужче — за вміння вести ділову переписку.

Історія тут така. З перших днів роботи в Товаристві я писав листи не так, як треба. Вони були прості й короткі, але, як мені здавалося, вичерпні: так або ні. Далі пояснювалося, чому "так" і чому "ні". Виявилося, одначе, що цього для справжнього "кваліфікованого" листа не досить. Якось Іван Захарович викликав мене до себе й сказав, що листи мої надто прямолінійні за формою. "Продумайте, Миколо Гордійовичу, форму,— порадив делікатно.— Не зміст— тут я до вас нічого не маю, а форму. Пишіть так, щоб за рядками відчувалися не ви особисто, а весь колектив, його зацікавленість у тій чи іншій справі... "

Я продумав. І незабаром уже всі відділи одягли свої листи в мою форму. Починалися вони так:

"Високошановний товаришу! Мусимо Вам повідомити, що Ваше прохання уважно вивчено і обговорено... " і т. д.

Цінність знахідки очевидна. Взяти хоча б слово "мусимо", цю перлину мого відкриття. Хто саме мусить? Невідомо. Хто примусив повідомити? Невідомо. "Розглянуто і обговорено". Хто саме розглядав і обговорював? Також невідомо. Те, що під листом стоїть мій підпис, нічого не міняє, бо ж ясно сказано: мусимо. Це означає, що не я особисто вирішував питання, що я тільки мушу повідомити про його вирішення. А хто вирішував? Це — справді питання. І кінці його надійно сховані у формі: "розглянуто і обговорено". Крім названих особливостей, листи мої вигідно

відрізняються од звичайних ще й тим, що вони в характері самого Івана Захаровича: сповнені делікатності, мудрої поміркованості й солідності, сказати б, капітальної.

Кожній людині відомо, що робити висновки іноді так само ризиковано, як іноді не робити їх. Іван Захарович знає це краще, ніж будь-хто. Тому винайшов свою власну тактику: жити й діяти між небезпеками, що призводять до необхідності робити або не робити висновки. Я впевнений, якби Іванові Захаровичу треба було потрапити з Києва на Південний полюс, але в дорозі на нього чекала якась загроза його життєвим інтересам, цілям, він поїхав би на Південний полюс через Північний! Ми не знаємо, про що думав Ганнібал, зав'язуючи першу битву з римськими легіонами; не знаємо, що таїв у душі Наполеон, починаючи битву під Бородіно. Так само невідомо мені, що думає Іван Захарович уночі про наступний день свого життя. Але я впевнений, що кожен свій крок у завтра він розраховує з потужністю Ганнібала й Наполеона!

Кожна людина неповторна. Це істина незаперечна. Але незаперечна й та істина, що кожна людина зводиться до якогось простого множника — початку особи. Простий множник Івана Захаровича — миттєва тактика. Цьому множникові він зумів підпорядкувати всього себе, аж до манери триматися. Мені завжди здається, що він опрацював цю манеру перед дзеркалом і зафіксував її, як актор фіксує вдало знайдений жест, міміку, інтонацію героя, роль якого має грати. Незмінною лишилася тільки посмішка, бо вона, як і колір очей, вроджена. Іван Захарович зумів надати їй лише різних змістів. їх два. І виходить, ніби він має дві схожі, але самостійні посмішки. Перша — Іван Захарович обдаровує нею тих, до кого прихильний,— підкупає, примушує не тільки поважати, а й любити її автора; друга — м'яка, як барсова хода. Коли Іван Захарович вдається до другої, це означає, що справи ваші кепські.

За кілька місяців роботи в Товаристві я помітив, що директор наш має у відділах кількох своїх епігонів, які намагаються бути хоч трохи схожими на нього: говорити, як він, тихо і ваговито; повільно підносити до сигарети запальничку, не відриваючи уважного погляду од співбесідника;

усміхатися не часто, як це роблять люди, що знають ціну і значення своєї посмішки для інших; грати одною ногою в коліні, як грає нею Іван Захарович, коли замислено стоїть біля вікна і споглядає верхівки каштанів, що сягають четвертого поверху, і т. ін. Але епігон — мавпа. В кращому разі поганенький актор. Щоб повторити Івана Захаровича, треба бути ним, тобто людиною, яка вміє думати над собою і корегувати себе щомиті.

В роботі Іван Захарович діловий до сухості, і якщо вже змушений пояснювати вам якесь завдання, то робить це стисло й вичерпно. Приміром, дзвонить у відділ і питає тихо, з паузами, які мають властивість негайно мобілізувати того, хто слухає:

"Порубай присутній?.. Відсутній?.. Знайдіть!" Або: "Порубай і досі відсутній?.. Присутній?.. Передайте, щоб зайшов до мене".

Порубай — це я. З Іваном Захаровичем ми давні знайомі, хоч він цього і не знає, і земляки: з одного району. Коли я, лучається, їжджу на свята додому, він викликає мене потім до свого кабінету й питає:

"Ну, що там у нас, Миколо Гордійовичу, як цього року з урожаєм?"

"Добрий урожай,— одказую.— План перевиконали, колгоспники з хлібом. А постійники і механізатори заробляють по стільки, по скільки колись і півсела не заробляло. Зараз ремонтують техніку. Гній вивозять. Сніг затримують... "

Іван Захарович на те вдоволено всміхається, потирає долоні і з дещо перебільшеною бадьорістю в голосі каже:

"Отже, нам з вами, Миколо Гордійовичу, слід пишатися земляками. Молодці".

Тоді в мені прокидається селянин, і я одказую йому розважливо, по-дядьківськи:

"Чим же мені, скажімо, пишатися, Іване Захаровичу? Хліба я не вирощував, снігу не затримував, гній не вивозив... " — І дивлюся на нього при цьому очима найщирішої в світі дитини. Він повільно схиляє голову набік, примружує одне око і, сварячись на мене пальцем, каже:

"Кол-ля! Ви не патріот наших країв".

"Не вмію я трактувати про любов, Іване Захаровичу",— кажу я в таких випадках і скромно нахиляю голову.

А раз, викликавши мене до кабінету в якійсь справі, директор запитав, немовби між іншим:

"Ви, Миколо Гордійовичу, працювали коли-небудь у сільському господарстві?"

Я відповів, що не працював.

"А я віддав сільському господарству свої найкращі роки,— сумовито мовив Іван Захарович і, зітхнувши, як зітхають люди, згадуючи молодість, замислився. Його благородному обличчю пасувала задума, і він це, напевно, знав.— Тяжко було тоді. Робити нікому, самі, вважай, жінки, машин мало. А земля волає: догляньте мене! Орали, волочили, сіяли, звозили врожай коровами, годувальницями нашими. Уявляєте? Вся робота впала на руки.— Він поклав сигарету вогнем на краєчок попільнички і показав свої руки.— А ви кажете: чим пишатися... Є чим. Якби не ми, не повна наша віддача в ті роки — хіба мали б ми те, що маємо сьогодні? — Подивився на мене обидженими очима й замовк, обиджено стуливши уста.

"Мені можна йти?" — спитав я винуватим голосом.

"Ідіть",— кволо махнув рукою Іван Захарович.

У відділі я сів за стіл, розіклав папери, на які мав відповідати, але до самого кіпця роботи так і не взявся за ручку. "Мушу Вам повідомити...", "Ваше клопотання обговорювалося... " — всі ці викрутаси остогидли мені, а вигадувати нові не хотілося, то поскидав папери в шухляду і став думати про волів, яких закріпили колись за мною на правлінні колгоспу. Биків звали Юлаві. Це слово було випалене розпеченим гвіздком на їхньому ярмі й написане чорнильним олівцем на дощечці, прибитій над їхнім стійлом. Юлавими я волочив, орав людям грядки, возив коноплі, зерно і перший тиждень ледь не щодня плакав од них: навіть мій батіг, обкований п'ятаками, не допомагав. Плакав я не тому, що воли не йшли, а з образи, що їх за мною закріпили. "Якби и мене був батько,— думав я, — він би за мене заступився. Він би сказав: куди ж ви ото дасте хлопцеві таких ледачих волів? У нього ж голос, як пищик, хіба вони його послухають?!" Потім я звик. Коли Юлаві зупинилися, сідав біля них у пилюгу чи на ріллю, закручував перші в своєму житті цигарки й казав байдуже: "Трясця з вами. Стійте. Подивимося, що ми отако заробимо... "

Взимку було легше. Юлаві здебільшого стояли у воловнику, бо обходилися без них, а мене посилали на свинарник у поміч короткозорій тітці Хариті. Ходити на роботу треба було рано, щоб до сходу сонця уже встигнути зварити свиням їжу — найчастіше це була дрібна мерзла картопля. Ми з тіткою умовилися, що ходитимемо варити почергово: день вона, день я. Пхаєшся удосвіта переметеною за ніч дорогою, вії понамерзають, місяць висить у золотому німбові, як голова святого Миколая-угодника, хати сліпі, холодні, наче в них ніхто й не живе, а свині вже кричать. У свинарницькій кухні, здається, ще холодніше, ніж надворі, соломи напхано під саму стелю: це тітка Харитя звечора наносила. Вода в казані з картоплею замерзла, так що й молотом не проб'єш. Розпалюєш грубку і сідаєш напроти дверцят. В лице пече, а поза спиною — мороз. То й крутишся: спереду нагрівся, спиною до вогню повертаєшся. А свині кричать. Перед сходом сонця казан закипає, кухня наповнюється парою, обличчя й одежа стають мокрі. Зате зігрівся. Дістаєш спичкою картоплину з казана, помацав — м'яка, як пухир, і

рипить, значить мерзла. Назад її, другу дістаєш. І так, доки не натрапиш на тверденьку й не рипучу. А вона дрібна, не картопля — бубурішки. Але то нічого, зате багацько. На кухні у нас не виводиться сіль — крупна й сіра, одного дрібка на п'ять картоплин вистачає. Сіль солона, аж язик пропікає, мов отрута, картопля гаряча, казан клекотить, свині кричать, а крізь запітнілі вікна сонце над снігами блищить... Аж тоді приходить тітка Харитя. Серед пари вона зовсім нічого не бачить, то питає: "Ти тут, Колько?" — "Тут,— кажу,— сідайте до картоплі, я й вам навитягав". Тітка сідає снідати, а я заходжуюся полову в кориті запарювати і товкти разом з картоплею. "Води побільше лий, води,— радить Харитя.— Не наїдяться, то хоч літепла похлебчуть та зогріються". Потім ми починаємо розносити оте париво свиням. Мотаємося з відрами бігом, як два клубки пари, од кормокухні до свинарника. Тітка зосліпу сипле не в корито, а просто на свинячі голови, а я цілюся, щоб таки влучити в корито. Задрані вгору ошкірені писки, блискучі в напівтемряві очі, не свинячі, а вовчі...

Кажуть, що свині вгору не дивляться. Ого, ще й як дивляться! У станки ми не заходимо, бо зіб'ють з ніг. Тітка чхає на протягах і каже: "Он диви, чи не на могорич отак чхається!" — і тихо сміється. Після роздачі вона залишається варити обід, а я набираю в кишені картоплі — в одну собі, в другу тітчиній Харитиній матері, бабі Одарці, і йду додому відпочивати. Дорогою заходжу до баби, викладаю на лаву картоплю, готову, варену, ще й теплу трохи, а баба дають мені якогось гостинця: жменю смажених гарбузців або з півдесятка мочених диких грушок і шамкають: "Шпашибі, шинок, жа картопельку, бач, як гарно вварилашь".

Дома я навіть не роздягаюся, а складаю картоплю в чавунець і суну в піч до пригаслого жару, щоб мамі на обід була гаряченька, беру сокиру, лантух, санчата й паняю в луг по пеньки. Доки обернуся, вже й на свинарник пора, бо свині кричать знову, наче їх вовки деруть. І так зо дня в день, з ранку й до вечора...

Все це я міг би сказати Івану Захаровичу, якби не був переконаний, що набагато щасливіший за нього. Мені навіть шкода його, по-людському жаль, бо ж він не знає, як легко дається людині щастя, якщо вона не

вигадує його сама собі, не пнеться до нього з останніх сил, а ласує ним вільно, як повітрям і водою. І у мене воно було, таке щастя. Як несеш гарячу картоплю у кишенях, то грієш об неї руки — і вже щасливий теплом. Як поїдеш у луг по дрова, то неодмінно знайдеш такий чудернацький пеньок, що схожий одразу на всі у світі чудовиська, треба тільки не полінуватися обійти його кружка та гарненько придивитися, бо з кожного боку він різний,— і вже щасливий видовиськом. А то ще натрапиш на прихилений сніговою брилою верболозовий кущ-хату. Довкола сніг, мороз або завірюха така, що й світа не видно, а під кущем суха руда осока, пропахчена осіннім сонцем... Сиди грійся, відпочивай, слухай, як миші в осоці перемовляються — і вже ти щасливий затишком. Одігрівся — знову до роботи. Бух по пеньку обухом, трісь — одразу маєш півлантуха дров, півхати тепла увечері при каганчикові. І вже ти щасливий здобиччю.

Ось чому я не хочу казати Іванові Захаровичу, що знаю його. Адже він ніколи не зрозуміє мене. Він буде ображений, застосує до мене другу свою посмішку, але не зрозуміє.

Іван Захарович, звісно, мене не пам'ятає. Він був у нас уповноваженим, наїздив у колгосп ледь не щодня і мав у селі славу людини суворої, такої, що на очі йому з в'язкою соломи чи дров ті попадайся. Мені інколи хочеться сказати йому: "А знаєте, Іване Захаровичу, ви мали колись не одну можливість піймати мене з вареною картоплею в кишенях — ув одній мамі, в другій покійній бабусі Одарці". Уявляю, як би він заусміхався, як наставляв би на мене долоні й казав: "Хвилинку, хвилинку... Хіба ви мене пам'ятаєте?" Тоді я сказав би йому: "Пам'ятаю, Іване Захаровичу. До останньої тої днини в селі, коли ви з головою колгоспу Чепурним викликали нас, п'ятьох хлопчаків з п'ятикласною освітою, в контору і сказали, що в Донбасі не вистачає робітничих кадрів і що тому ми мусимо їхати в Єнакієве, у ФЗУ. Потім нас проводжали, і ви знову промовляли, бажаючи нам стати добрими робітниками. Ми стали ними: адже ми з дитинства вміли працювати. Згодом ми стали солдатами і нам не страшні були "тяготы и лишения службы", бо ми з дитинства вміли працювати. А ще згодом ми

позакінчували вечірні школи й вузи, бо ми з дитинства вміли працювати. Ви пишаєтеся тим, що наші земляки перевиконали план по хлібоздачі, затримують сніг і вивозять гній... А я — ні. Бо звик пишатися тільки тим, що зроблено моїми руками. І то мовчки".

А поки що Іван Захарович прихильний до мене. Можливо, тому, що я справно виконую свої обов'язки, розуміюся на тонкощах форми, а може, тільки тому, що ми земляки. Виходить, якоюсь мірою я для нього виняток. Кожній людині кортить бути винятком, надто ж інтелігентній. У цьому я глибоко переконаний, тому не вважаю себе марнославним: марнославні люди самі себе вважають винятками. Колеги по Товариству заздрять мені в тому, що директор "виділяє" мене з-поміж інших (це мене смішить), але й поважають, бо я ще не зачепив нічийого з них самолюбства і вмію досить вдало копіювати того ж таки директора. Якщо, скажімо, якийсь шукач інтелігентної роботи замість приймальні Івана Захаровича потрапляє у наш відділ і питається директора, я поважно підводжуся з стільця, творю на обличчі прихильну посмішку, що десь межує з демократизмом найвищого ґатунку (дехто з моїх колег нахиляється при цьому низько до столу, щоб не розреготатись, а дехто вислизає з кімнати, щоб не бути свідком такого зухвалого порушення субординації), виходжу з-за столу і, всім тулубом подаючись уперед, з напівпоклоном простягаю руку відвідувачеві. Вважаючи мене за самого, відвідувач обережно тисне мою долоню, знічено усміхається й каже: "Пробачте, я хотів би..." — але я перебиваю його улюбленим жестом директора: виставляю перед себе долоні, ворушу пальцями й кажу: "Хвилинку... Ви до Івана Захаровича? — Тут я роблю коротку, але напружену паузу.— Він, на жаль, відсутній. В принципі він присутній, але зараз відсутній. Зайдіть, прошу, по обіді". І знову вклоняюся, уже а холодним, як у сфінкса, обличчям. Відвідувач ніяково усміхається, задкує до порога, мимрить "пробачте" і зникає за дверима. А я механічно, ще не вийшовши з ролі, неквапом вертаюсь до столу, сідаю на свій розхитаний стілець і втомлено потираю долонею лоб, як це робить Іван Захарович після складної розмови. Мої колеги вибухають реготом: адже підлеглим завжди подобається, якщо хтось насмілиться покепкувати з начальства — так дітям у школі подобаються розбишаки, які щось устругнуть на

уроці... Тоді мені буває сумно й згадується чеховське: "Все життя я по краплині видавлював із себе раба".

Може, той чоловік, що задкував до дверей і мимрив своє "пробачте", доброчесний, тямущий, працьовитий і т. п., але він раб, людина без власної гідності. Справді-бо, чому він не брав мою руку, а ловив її, не казав "пробачте", а мимрив, чому, нарешті, не повернувся до мене спиною, а позадкував? А як він усміхався!.. І посмішка та була адресована Івану Захаровичу. Тільки йому!

Колись я висповідався у такому дусі перед своїми колегами. Мені сказали: "Колю, ти анархіст". Я сміявся, але мені було сумно. А другого дня мене викликав шеф, насварився пальцем, хоч посміхався першою своєю посмішкою, і сказав: "Кол-ля!" Однак того, хто на мене доніс, із роботи не звільнив. Я теж знаю, хто. По очах угадав. Цей чолов'яга з чорними сатиновими нарукавниками і благородним сивим чубом сидить у нашому відділі. Але я нічого не сказав йому, погидував. Так гидко мені буває ще тоді, коли сниться, ніби я купую капусту на овочевий суп — як на мене, то це краща їжа для городян-одинаків,— а вона гнила і вислизає з моїх рук. Проте він здогадався сам, певно, вловив у моєму погляді щось не дуже шляхетне на свою адресу й одного разу, коли я виходив з кімнати, неголосно, але досить емоційно, кинув навздогін: "Дем-мократ!" Що ж, усе правильно: на злодієві зайнялася шапка. Я розумію, він прагнув реваншу за той мій погляд, а досяг протилежного: мені стало шкода його.

...Крім "холодильника", є у мене ще диван-ліжко, але я на ньому не сплю, бо він жахливо рипить. Рипить навіть тоді, коли я ще й не ворушуся, а тільки думаю поворухнутись. Я зву його Потаповичем і балакаю з ним іноді, але він все одно рипить і будить мене вночі. Довелося купити розкладачку. Тепер я відпочиваю на Потаповичу тільки вдень і тримаю його виключно для меблі, як кажуть. Бо як же це старший референт шанованого Товариства і не має жодної путящої меблі. Якби хоч не старший, ну, тоді інша річ... У нас є просто референти, в тому числі й той, з чорними нарукавниками (я зву його тепер "моїм

добродієм"), їм без дивана-ліжка можна. А мені — ніяк. Повинна ж бути якась відстань між старшим і просто референтом! Ці міркування мені іноді хочеться висловити у відділі, в присутності "мого добродія". Може б, він тоді знову став поважати мене, як і раніше, і не обзивав дем-мократом...

Є в мене, крім дивана-ліжка і розкладачки, вирізаний з дерева віл. Гарний такий сумний волик, що дивиться кудись у далечінь і, здається, ось-ось зареве тужно-претужно. Я тримаю його на лутці, бо стола ще не купив. За стіл мені править та ж таки лутка, широка й міцна. Колись, іще до революції, в цьому будинку, розповідала мені старенька, рафіновано інтелігентна сусідка, жив якийсь генерал (вона шанобливо назвала його прізвище, ім'я та по батькові, але я забув), він-то й звелів будівничим звести не звичайний будинок, а щось на зразок замку, в якому помирав Наполеон. Тому й стіни товсті й лутки широкі. Спасибі вам, покійний генерале!

Вола подарував мені знайомий письменник, можна сказати приятель, за те, що я похвалив його уривок, який він читав мені, сидячи посеред кімнати на газеті. В нього теж не було ще ніяких меблів, крім дивана-ліжка. Це об'єднувало нас.

Уривок був справді гарний, як свічка, виліплена з пахучого теплого воску, і я хвалив його таки щиро. А як стало нудно тільки хвалити, то вирішив узяти свого приятеля на зуб: дуже він любить славу чи не дуже. Одною хвалою цього павучка з нори не виманиш. Тут треба занести людину, як двигун, і послухати, як той двигун працює.

"Мені буде прикро, Мироне,— сказав я,— якщо ви загинете".

"Не розумію,— здивувався він.— Що ви маєте на увазі?"

"Пробачте, але мені здається, що обдарування найчастіше гине не від меча, а від соломини, дріб'язків. От опублікуєте ви свою повість чи

роман, купите меблі, може, навіть машину, бо це зараз модно у світі, і в вас з'явиться щось таке... Щось таке в вас неодмінно з'явиться. Їй-богу!"

(Це я від мами навчився казати "їй-богу").

"Цікаво було б знати, що ж саме в мені з'явиться",— посміхнувся він.

"Залежність,— сказав я.— Залежність від власного успіху. Адже успіх має величезну владу над людиною. До того ж найпідступнішу, бо вона не помітна. Зараз ви пишете гарно, тому що не бачите за своїм твором нічого, крім самого твору. А от уявіть собі, що в одну печальну мить ви побачите за ним славу, добробут, становище серед своїх колег. Як за серпанком, знаєте, бо за серпанком усе видається привабливішим, ніж воно є насправді. І тоді ви пропали. Ось чому мені боязко за вас".

"Спасибі за відвертість,— засміявся Мирон, і в його сміхові я почув дитячу образу.

"Ні, ви мене не так зрозуміли. Я маю на увазі не вашу мету, а ваш хребет. Раптом він не витримає і звихнеться під вагою такої дрібниці, як слава, забезпеченість і тому подібне. Адже за це платять дуже дорого. Часто найдорожчим. І навіть не помічають, що платять. А читач помічає. Бо навчився. Він відчуває авторові наміри крізь текст, як добрий митник золото, заховане в підборі. Я теж іноді відчуваю. І дивуюсь, як ваші побратими можуть нехтувати мудрим застереженням Паустовського: "Текст виказує автора з головою". Мені навіть хочеться інколи сісти і написати кількох з них: "Лікарю, зцілися сам!"

Мирон зареготав, на цей раз вдоволено. Адже йшлося не про нього.

"Мені це не загрожує",— сказав упевнено. І подарував мені дерев'яного волика. Я ішов додому, тримаючи волика під пахвою, і думав невесело: "От уже й заплатили ви мені, Мироне, за маленьку мою осанну. А що ж буде далі?!."

І нарешті, є в мене шафа, вмонтована в стіну, себто комунальна шафа, та електроплитка. Я купив її на базарі з-під поли. Вона саморобна, але варити чи смажити на ній набагато краще, ніж на магазинній, бо швидше. А що найважливіше в житті цивілізованої людини? Заощадити час. Я не раз питав себе: куди ми поспішаємо, в ім'я чого штовхаємо одне одного ліктями на вулицях, у чергах, пхаємося наввипередки в автобуси, тролейбуси, трамваї, відверто нехтуючи добрим чуттям братерства? На обличчях — відсутність, погляди звернені в самих себе, у свої інтереси й інтересики, часто-густо нічогісінько не варті, в порівнянні з отим чуттям Людини в собі і в інших. Голий, нудний практицизм.

Колись я чув у натовпі на тротуарі тоненький дитячий голосок: "Мамо, а куди люди спішать?"

"Не знаю",— сказав би я тій дитині. Бо таки не знаю. А спитав б хоч одного з нас: "Ти бачив сьогодні сонце? А чи бачив згорблену бабусю з порожніми від самотності очима? Чи чув, як пахло дощем, коли він був що десь далеко-далеко за містом?" Нічого ми не бачили й не чули.

Ця думка інколи так і підстьобує мене заволати на всю вулицю, на все місто: "Люди! Схаменіться. Адже ви добровільно, щодня, щомиті відмовляєтесь від насолоди життям, таким коротким. Ви більше дієте, ніж думаєте. Більше знаєте, ніж відчуваєте. Бо вам — ніколи!" Я знаю, що бажання моє утопічне, і все одно не можу позбутися його. Проте мовчу. Бо хочу, щоб мене не запідозрили в жодній хворобі. Хвороба, навіть вигадана чи самонавіяна, пригнічує.

Коли мені бувало аж надто сумно, я ішов до Мирона і заводив з ним якусь кусючу розмову. Остання скінчилася мало не сваркою, хоч почалася досить мирно. Я сказав тоді:

"Знаєте, Мироне, мені здається, що люди всі до одного актори. І що далі ми віддаляємось од своїх пращурів, то вища наша акторська

майстерність". Особливо змолоду, бо на старість ми зборюємося грати або розчаровуємося, усвідомивши марноту свого акторствування.

Він спершу здивувався, тоді засміявсь і сказав:

"Не переносьте, Миколо, своїх якостей на інших. Ви справді гарно копіюєте свого директора, але... "

"Коли я копіюю директора,— зауважив я,— то не переношу своїх якостей на нього, а якраз навпаки. І в даному разі, маючи на увазі всіх людей, теж не переношу на них свої якості — це було б зухвало. Давайте візьмемо одну з так званих вічних тем, на яку ви, літератори, найдужче любите ловити читача,— кохання".

"Я не вмію писати про кохання",— сказав Мирон.

"Тим гірше для тиражів ваших майбутніх книг,— сказав я цілком серйозно.— Про що, скажіть, у нас та й у всьому світі найохочіше читають? Про кохання, війну і шпигунів. Так от кохання — це найчистішої води гра. Вам потрібні приклади? Будь ласка. Є у нас на роботі Люся. Референт. Гарненька дівчинка, до речі, але погана актриса. Коли я виходжу в коридор курити, вона неодмінно влучає хвилину, щоб пройти повз мене. Але ж як пройти! Кроків за сім від того місця, де я стою, вона втупляє свій зір у підлогу й повільно наближається. А як тільки порівняється зі мною, її прекрасні довгі вії миттю злітають угору, і вона дивиться на мене трохи зляканими — найбанальніша витівка! — очима. Одну лише мить. І в ту мить моє серце терпне. Теж на мить. Бо я швидко встигаю усвідомити: вона грає, але грає погано. Видно майстерність! Більше того: вона епігон. Оті її штучки з очима позичені з екрана. Ви помічали, то майже всі кінозірки спекулюють на цьому ефекті: повільно прикривають очі віями і раптом, зненацька обпікають глядача поглядом.

"Вона просто кокетка, ця ваша Люся",— засміявся Мирон.

"Так, але тут є щось складніше, загальнолюдськіше. Їй дуже кортить подобатися, тобто виділити себе з-поміж інших. Тому вона грає. І я граю, до речі. Граю роль людини, яка нічого цього не помічає".

"Вам, Миколо, треба одружитися",— зауважив Мирон.

Я вклонився і сказав:

"Дякую за пораду, але я не зроблю цієї традиційної дурниці". Мирон розреготався, ледве вимовивши нарешті: "Ви зухвала дитина... "

"...бо сім'я — це маленька держава,— вперто провадив я далі.— Очолювати державу мені не хочеться, а ставати під чиюсь правицю — принизливо".

"Ви колись так гарно говорили про егоїзм,— усміхнувся він,— а самі... Ви ж просто рідкісний самолюбець! Ваша погорда поглине вас і вашу енергію. Ось побачите. Вона гнатиме вас по світу, як неприкаяного. Так що дбайте не про інших, а про самого себе... І послухайте мене: не заважайте цій вашій Люсі гратися, якщо вже не любити! Будьте легковажнішим. Вам це на користь".

"Помиляєтесь, своєю байдужістю до Люсі я тільки заохочую її до гри. Хай тренується на мені. Будь ласка! А за поради щиро дякую. Може, й згодяться".

"Слухайте,— раптом підхопився він, і я приготувався вислухати пропозицію, котру вже він не раз висловлював. З таким чудернацьким хаосом, як у вашій голові, варт спробувати... " "...писати,— закінчив я.— Дякую за довір'я але (тут натис на приголосні) з таким хаосом, як у моїй голові, краще складати листи, які я складаю зараз. У вищі інстанції — "Просимо Вас", у нижчі — "Рекомендуємо Вам". Це навіть весело — грати по дві ролі в один день: до обіду, на свіжу голову, роль прохача, по обіді — давача".

"Ви ще молода, не сформована людина",— промовив Мирон таким тоном, ніби йому не тридцять, а всі п'ятдесят ювілейних.

"Щодо молодості,— сказав я мляво,— без будь-якого бажання вести розмову,— то ви вже вибачте мені цей недолік",— Підвівся, розкланявся і подумав: "Чим би його вшпигнути на прощання так, щоб йому не заманулося писати з мене сучасну молоду людину з відповідною дозою негативних спецій? Цілком негативним він мене не зробить, бо йому скажуть, що наша молодь краща, і не надрукують. Ні, я не подарую йому навіть дози!"

"До речі,— сказав я вже від порога,— ви чимось нагадуєте мені мого директора. Він теж актор. І знаєте, кого він грає? Директора!"

"А-а, киньте,— сказав Мирон з неприхованою досадою.— Директор, референт — це посади, доручення, які треба комусь виконувати".

"Так, доручення. Але доручення також треба вміти виконувати з точки зору людини. Без жодних забобонів щодо поняття "влада". Частіше ходіть на кладовище, і ви мене зрозумієте".

"Там теж не всім одна шана!" — вигукнув він.

"На старі, забуті кладовища ходіть. Вони переконливий доказ всевладдя часу, тобто абсолютної рівності людей, крім геніїв добра або зла".

Ідучи додому, я тішився з того, як дітки, учепившись маленькими руцями за платтячка й сорочечки, переходили дорогу, низкою, мов каченята, а поруч з ними йшла молоденька вродлива вихователька й цокотіла: "Швидше, швидше, діти!" Вона сама ще була дитиною... І раптом я сказав собі вголос: "Невдаха ти, Миколо". Сказав — і зупинився: так вразили мене ці слова.

Дома я не переодягаючись упав на Потаповича, заплющив очі й пролежав так до самого вечора. Невдаха... Цього я найдужче боявся. Якщо про когось говорили так — здригався. Чому я здригався? Може, невдаха живе в мені вже давно? Коли ж це сталося? Адже мені завжди щастило: всяка робота йшла в руки, з людьми я сходився швидко й легко, вчився заіграшки... У мене була мета — стати освіченою людиною. В інституті я вперто, нехтуючи втомою, штудіював не лише спеціальний предмет — історію, а й живопис, літературу, латинь. Щотижня я вдягав свою солдатську робу і йшов на товарну станцію розвантажувати вагони з цементом, вугіллям, цеглою, лісом, аби заробити грошей і придбати за них книжки, які мені хотілося мати у власній бібліотеці. Тепер вони десь у мами на горищі, бо тут мені немає куди з ними подітися. Після захисту диплома переді мною відкрилося дві перспективи: або їхати в сусідню область, на село, вчителювати, або залишатися в місті й працювати у Товаристві, що саме утворювалося і куди мене запросили на роботу, пообіцявши тимчасову прописку і кімнату в разі, якщо я одружуся. Я навіть гадки не мав тоді про те, що ця пропозиція просто жарт: адже для того, щоб одружитися, треба мати квартиру, а щоб мати квартиру, треба одружитися!

З перших же днів я цілком віддався роботі. Оберігати історичні пам'ятки, які належали й належать поколінням — хіба не благородна справа? Так було доти, доки мене якось не послали оглянути квартиру-музей всесвітньовідомого вченого. Я бував там і раніше. Завмирало серце, коли переступав поріг звичайної містечкової хати, в якій жила ця велика людина. Піч, лежанка, прості розхитані стільці, фотокартки, заведені в кустарні рямця... І тут жив колись геній! Тепер я їхав туди вдруге подивитися, як наші специ обладнали музей, і потім доповісти Іванові Захаровичу. Те, що я бачив, ужахнуло мене: квартири-музею я вже не застав. Стіна, яка розділяла дві невеличких кімнатки, була викинута, піч, грубка, старі стільці, кустарні рямця — теж. Лишилася пофарбована в стилі а ля агітпункту зала, яку мали обставляти по-музейному.

"Що це ви зробили?" — спитав я керуючого роботами і показав йому посвідчення. Це був лисий чоловічок із залишками сивого волосся над вухами й на потилиці. Він страшенно перелякався, тицькав мені якийсь папір і, захлинаючись, белькотів: "Ми — по плану, ось подивіться, прошу, подивіться... "

Я сказав йому жорстоко:

"Бачу. Але самі то ви розумієте, що, по суті, ліквідували музей?"

Потім я їхав назад і думав: кому ж це здалося, що великому вченому не личить народжуватися у звичайній, майже сільській хаті? Та потрап такому до рук бочка, в якій жив легендарний Діоген, він і її перебудує на палац!

Іванові Захаровичу я сказав, що музею вже нема, і в кількох словах розповів те, що бачив. Я ждав, що він обуриться, принаймні буде схвильований і негайно візьметься до справи. Але, на мій подив, Іван Захарович, дуже спокійно, дещо навіть театрально розкуривши сигарету, підвівся з-за столу, одійшов до вікна і довго мовчки стояв так спиною до мене. Права його нога в бездоганно випрасуваній холоші грала в коліні, й це означало, що він розмірковує. Тоді заговорив, як завжди, через довгі промовисті паузи:

"Миколо Гордійовичу, дорогий мій, давайте умовимося, що ви надалі будете діяти в згоді не лише з почуттями, а й з розважливим, здоровим глуздом. Це я кажу вам, як батько. Розум бачить далі, аніж почуття, На те й дано людині другу сигнальну систему... Скажіть мені: що почуває людина, зайшовши в музей? Урочистість, високість людського духу, генія. Музей — це своєрідний храм. А ви хочете звести його до печі, стільців, якихось там кустарних рамочок... себто приземлити ідею величності людського духу, генія, забуваючи, що буденщина ніколи не окрилювала людей".

"Але ж буденщина теж велична,— зауважив я, стримуючи сміх, що аж клекотав мені в грудях,— якщо до неї пильно придивитися. Уже хоча б тому, що вона — правда. Не родяться ж генії серед урочистих музейних вітрин".

"Так,— зітхнув Іван Захарович, як зітхають втомлені, але поблажливі до нетямковитого співбесідника люди,— але самої буденщини, хоч вона й правда, з чим я не до кінця згоден, мало для людини. Їй треба ще й свят!.. Між іншим, усе те, чого вам так шкода,— Іван Захарович обдав мене ласкавою батьківською усмішкою ("Яке досконале вміння вести бесіду!" — подумав я мимоволі),— все до дрібниць буде відтворене на знімках. Їх покладуть у вітрину, як і особисті речі, сімейні фото, папери тощо. От і вийде поєднання правди буднів з правдою величності цієї людини. Так-то, любий земляче Миколо Гордійовичу... Ай-я-я, такий ви молодий, сповнений сили, розуму, енергії... Перед вами все майбутнє. Їй-право, заздрю вам, по-доброму заздрю. Тільки ще раз прошу вас: тримайте свої емоції в ладу з розумом, підкоріть їх залізній волі... А тепер ідіть, перепочиньте з дороги день-два — скажете у відділі, що я дозволив,— та поміркуйте над тим, що я вам раджу. Сподіваюся, після відпочинку у вас буде інший настрій.

Іван Захарович провів мене до дверей, під руку, як завжди, і, як завжди, посміхався першою своєю посмішкою.

По дорозі додому я зайшов у кафе, замовив подвійну порцію коньяку, що давався до кави, і випив його залпом.

"Так, ви змінилися, Іване Захаровичу Яcько,— думав я, сидячи сам собі в кутку за столиком, над яким тихо шумів вентилятор і притискав до підлоги синій цигарковий дим.— Ви так змінилися, що в вас уже важко впізнати того юнака, що носив блискучу сплюснуту планшетку на довгому паскові і, йдучи, підкидав її підборами — так низько вона звисала, того юнака із зведеними до перенісся бровами, що так пасували до рішучих промов на колгоспних зборах. Тоді ви говорили без пауз, бо

вам не треба було добирати "тонких" слів. Ви, Іване Захаровичу, виросли".

Поруч зі мною, за іншим столиком, сидів якийсь матрос, і гарненька дівчина. Матрос казав їй, граючи ясними гарними очима:

"А я до сих пір помню перший вкус поцелуя... "

Перший вкус!

Він був іще дитиною, той матросик, але йому явно хотілося видаватися дорослим, матросягою. Розумію, служба. Правильно. Інакше ця дівчина тебе не полюбить... Треба бути дорослим і розсудливим. Треба тримати почуття у згоді з розумом!..

Другого дня я вирушив у пошуки роботи за фахом.

Годин з історії, як виявилося в міськвно, до нового навчального року ніде не було. Тоді я попросився спершу в будівельне управління слюсарем до бетономішалок, далі свердлувальником на завод і, нарешті, слюсарем по ремонту товарних вагонів, але мене ніде не взяли: вища освіта.

"Тебе держава вчила? — суворо запитав у мене начальник відділу кадрів у депо, стукаючи нігтем по диплому.— Вчила. Одробляй!"

"Але ж я можу відробити державі й у вас,— заперечив я.— Буду перевиконувати план... Я, де не працював, скрізь перевиконував план, чесне слово! І в депо теж".

"Ти мене не вчи! — розсердився начальник.— Дуже ти грамотний!"

Він сказав ці знайомі мені ще з служби слова з такою знайомою інтонацією, що я виструнчився, посміхнувся й вигукнув весело:

"Винуватий, товаришу старшина!"

О, якби хто бачив, як вій випростався, як витяглася й затверділа його шия: так стройовий кінь реагує на клич сурми.

"Що, може, служили разом? — усміхнувся він.— Так я щось тебе не пригадую".

"Ні,— сказав я,— служили ми не разом, але в нас також був старшина... "

"А-а,— дещо розчаровано мовив він, перехилився через стіл, прискалив око й спитав дуже інтимно: — Признайся по правді: гуртожиток потрібен, постійна прописка, а там квартира... Так? — Відкинувся на спинку стільця й зареготав.— Ну? Не правда, скажеш? Зна-а-а-ю я таких!"

Я взяв диплом і пішов до дверей. А він ще дужче зареготав, примовляючи: "Зна-аю, знаю!.. "

Все це я пригадав, лежачи на Потаповичі з заплющеними очима, але воно не боліло мені. Боліло інше. "Погорда",— сказав Мирон. Ось що мені боліло.

...Сонце було вже, мабуть, високо, бо хрести на стіні, що розгороджує мою кімнату на "передпокій" та "залу" (до мене тут мешкала стара дівиця дворянського походження, вона-то й зробила собі цей "уютик"), лежали вже на підлозі. Я намацав під розкладачкою свою стареньку, але бездоганно точну "Победу" і подивився, котра година. Було пів на десяту. Рано як для суботи. Але в цей день я базарую на подільському ринку: закуповую на весь тиждень картоплі, свіжої олії, квітів, таких що довго

стоять, редьки та базікаю з базаровими жінками про всяку всячину, приміром, про те, треба чи не треба підсипати суперфосфату, як садять грядки, яким буде се літо на врожай тощо, а якщо трапляються тітки з прив'ялими ознаками колишньої вроди, то жартома присватуюся до їхніх дочок, виходячи з такого міркування: якщо вродлива мати, то вродлива й донька! Тітки на те регочуть і кажуть:

"Е, що ж ви позаочі сватаєтесь. Приїжджайте та самі подивіться, мо', ще й не понаравицця". А ті, що слухають наші баляндраси, докидають: "Гляди, поїде він з города по дівку! Тут он які понаряджувані та гузнаті ходять — яку хоч вибере!.. "

Ці базарні походеньки привели до того, що я маю тепер безліч знайомих у кожному ряду, крім тих, де торгують мандаринами, гранатами й лавровим листом. Забачивши мене ще здалеку, знайомі мої усміхаються й кажуть: "Здрастуйте вам!.."

Я підхоплююся з розкладачки, згортаю і кладу в свою комунальну шафу постіль і гомоню до Потаповича:

— Як спалося вам, старий мій рипучий друже? Що вам снилося сю ніч — ліс, де ви зросли, меблева фабрика, де вас зварганили, чи магазин старих меблів, де я вас придбав за пів референтської зарплати?

Цей монолог я виголошую якомога інтимніше і водночас голосніше, щоб він міг проникнути крізь стіну з сухої штукатурки до моєї сусідки Лідії Костянтинівни. Потім замовкаю і прислухаюся. Спершу там чути обережні кроки — ближче, ближче, ближче... Ось рипнула підлога вже під самим плінтусом, і все стихло. Я уявляю собі, як вухо старенької, рафіновано інтелігентної сусідки притуляється до штукатурки, як вона тамує подих і нетерпляче жує губами, сподіваючись почути жіночий голос у моїй кімнаті, й кажу:

— Сходимо на базар, тоді будемо лаштувати сніданок, бо в моєму холодильнику нічогісінько. Ти згодна, ясочко?

І театральним жіночим шепотом відповідаю:

— Так, любий.

"Тепер чекайте, шановна Лідіє Костянтинівно, розвитку інтриги!" — кажу я собі, одчиняю навстіж своє величезне, як царські врата у Володимирському соборі, вікно і роблю двадцятихвилинну солдатську зарядку з шістнадцяти комплексів. Потім обливаюся холодною після ночі водою з крана, одягаюся в сліпучо-червону мефістофельську сорочку, добре випрасувані в хімчистці штани, начищаю до сліпучого блиску черевики і, прихопивши дві сітки, гучно, щоб було чути сусідці, одмикаю двері. Далі відбувається така сцена. Не встигаю я вийти з холодильного відсіку між дверима, як сусідка швидко-швидко шльопає капцями по комунальному коридору і затуляє оком замкову щілину. Я чую навіть, як вона дихає — взимку в таких випадках із щілини йшла пара — і приплямкує губами.

— Добрий день, Лідіє Костянтинівно! — вклоняюсь я дверям і теж дивлюся при цьому в щілину. Наївна дитино, інтелігентна бабусю! Ви перестаєте плямкати губами, не сапаєте носом кільканадцять секунд, аж доки з немічних грудей ваших не вирветься булькотливий кашель, проте від щілини не відходите, бо знаєте, що тоді крізь неї мені буде видно світло у вашому коридорі, і я про все здогадаюся. Геніально, Лідіє Костянтинівно! Я високо ціную цю деталь вашої тактики, але ви жорстоко помиляєтесь: та, з котрою ви сподівалися мене запеленгувати, могла б піти від мене ще учора звечора, коли ви увімкнули свій облізлий, першого випуску, телевізор, цей чудовий приватний глушитель. А те, що ви не відповідаєте зараз на моє привітання, свідчить лише про одне: інтелігентність ваша (ви кажете "інтелікєнтность") вицвіла. Ні, я не сміюся з вас, Лідіє Костянтинівно. Мене з дитинства привчено шанувати старість.

Щиро кажучи, я, Лідіє Костянтинівно, розумію, чому ви шпигуєте за мною. Одинокий мужчина, нестарий, з освітою й кімнатою по сусідству з вашою... Я вітаюся з вами ввічливо ("інтелікєнтно") і не воджуся ні з дівчатами, ні з компаніями. А у вас є пристаріла донька, висока сухорлява дівиця з хлоп'ячою зачіскою і в лакованих черевиках на товстих підборах. Коли ми з нею зустрічаємося на східцях чи біля під'їзду, вона дарує мені чарівну — так їй здається — посмішку і поводить бровами, як киця хвостиком, коли чує мишку в норі!

Вечорами вона співає під Майю Кристалінську, тільки надто вже сильним басом:

Опустела без тебя

земля-а-а, Что мне делать, как мне быть,

скажи-ы-ы...

Місця для своїх вокальних нирни вона завжди обирає під моєю стіною... А коли ви, Лідіє Костянтинівно, гукаєте їй з другого кінця кімнати: "Лизок, это же вульгарно!" — вона відказує вам з холодним викликом: "Отнюдь, мамам!"

Вона зневажає вас за те, що ви не подарували їй вроди і тепер їй нічим грати! Мені щиро жаль вас, Лідіє Костянтинівно.

От і все, що я знаю про вашу доньку. Але й цього досить, щоб ваш наївний задум не збувся. А він приблизно такий: добре було б (ви кажете: "чудненько"), якби Лізок закохав мене в себе і ми побралися. Тоді можна було б прорубати у стіні двері й ми мали б з вами повноцінну двокімнатну квартиру, дві зведені зарплати плюс вашу пенсію й вели б інтелігентний спосіб життя... Який він, той спосіб — о, тут би ви мене просвітили на всі сто!

Ні. Дякую за увагу. До того ж кімната моя, Лідіє Костянтинівно,— зовсім не моя. Я живу в ній, як зозуля в чужому гнізді. На жаль. А може, й на щастя...

У під'їзді, де мене обдає приємним холодком і де стоїть пожежний ящик без піску, миготять червоні, зелені, жовті, фіолетові зайчики од вітража, зробленого, мабуть, також на замовлення покійного генерала, бренькає гітара і чути хрипкий, наче з перепою, голос:

— Гєнка, ложадь, ді суда, понял, нєт?!

Це гітаристи з нашого будинку. Вони щовечора тічкуються в під'їзді, що якраз під моїм вікном, співають якихось незрозумілих пісень з хрипким підвиванням, кричать, як коти в березні, й цілуються поза дверима з дівчатами-під-літками, яких вони називають своїми королевами. Коли матері вже десь після дванадцятої кличуть їх додому ("Геночка, синок, пора спать!"), вони відповідають так: "Ну, лано, лано, ща піду!" — і знову бренькають на гітарі. Минулого тижня я вийшов до них, мовчки згріб кількох докупи і викинув з під'їзду аж на бруківку. Здається, вони оцінили мій вчинок належно, бо тепер не кричать по-котячому, співають тихіше, а якщо хтось новоприбулий з їхньої компанії зривається на дике підвивання — мені здається, що воно народжується десь у животі,— йому кажуть: "Ну, лано, кончай, ти!"

Тепер вони навіть здоровкаються зі мною ввічливо, як з учителем у школі, хоч я сумніваюсь, що вчителі для них більший авторитет, ніж мої м'язи, От і зараз, побачивши мене на сходах, вони швиденько прибирають ноги, щоб дати мені можливість пройти, встають з пожежного ящика, той, що з гітарою, затискає долонею струни.

— Добрий день! — вітаються всі гуртом і усміхаються до мене цілком щиро, навіть дещо сором'язливо.

Я по-ротфронтівськи піднімаю вгору стиснутий кулак і кажу серйозно, як до рівні:

— Вітаю, хлопці!

Вони дивляться мені вслід з непідробного повагою, і я спиною відчуваю ті їхні погляди. Отже ви, любі мої жовтороті лицарі,— думаю я, мружачись, бо бруківка проти сонця блищить, наче скло,— шануєте силу понад усяку мораль. І довге ваше волосся, і сомбреро з бантами під підборіддям, вкритим пушком, і ваші джинси на нікельованих заклепках, і гітари — все це бездарна гра у відчайдушних ковбоїв, а нутро у вас із киселю. Ви любите — не можете не любити! — мужчину, але ні ваші батьки, ні школа, ні тим більше ви самі не вмієте його в собі викохати — сильного, розумного, благородного й самовідданого. Ви не знали з дитинства опору життя, бо ваші матусі та бабусі начиняли вас манною кашею навіть у скверіках, де ви гралися. І тому вам буде важко жити. Ви це відчуєте незабаром і тільки тоді станете сильними. Мужчинами, а може, й мужами. Тільки тоді!

Я йду Узвозом до Подолу, мого улюбленого, брудненького, але найдемократичнішого в цілому місті Подолу, з його найдемократичнішим Житнім базаром, старенькими церковцями, вологим вітром з Дніпра і незліченними школами — подільці, либонь, найкраще розуміють "проблему одної дитини" і вміють їй запобігти.

На Узвозі мало перехожих. Субота. Люди або ще сплять, або ж базарують. Тільки в сквері біля Андріївської церкви сидять на лавочках пенсіонери з онучатами в колясках та кімнатними собачками на пасках. Нині на Узвозі тихо. І теж через суботу, бо в цей день кіностудія теж вихідна. Але в понеділок студійці дадуть узвозівцям відчути, що таке кіномистецтво. Вулицю буде забарикадовано новенькими мішками з піском, вікна ближніх будинків заклеєно хрест-навхрест стрічками, за що хазяїни цих вікон одержать по троячці, а ті, котрим їх взагалі заб'ють щитами, навіть по п'ятірці. Наїде багато спецмашин та автобусів, і, коли бородатий режисер у береті та розхристаній на грудях сорочці — він грає

режисера в італійському дусі — крикне в мікрофон: "Мотор!" — почнеться "бій". Німецькі мотоциклісти й піхота будуть дертися на Узвіз, щоб у лоб взяти барикаду, бо ні танків, ні артилерії, за задумом режисера і сценариста, у них не було, тактики оточень вони не знали і місто брали не з гори, а знизу. Вулицю огорнуть руді й сизі дими, горітиме викинута кимось на смітник мотоциклетна коляска, витліватиме молоденька трава поміж вичовганим до блиску камінням на бруківці, валятимуться зодягнені в німецьку форму гіпсові "трупи" піхотинців, а живі згорблено тікатимуть назад.

Потім бій ущухне, "наші" й "німці" зійдуться в гурт, посідають у холодку під будинком, утиратимуть брудний піт, смалитимуть сигарети, і хтось із "наших" спитає в "німця":

"А Ройтману не треба людей для масовок, не чули?"

"Не чув",— скаже "німець".

"Ех, пивця б оце!" — помовчавши, скаже "наш".

"Та не завадило б",— погодиться "німець".

Тим часом режисер сяде біля камери й скаже операторові:

"Тобі не здається, що у нас рідкуваті батальні шуми?"

"Нічого,— заспокоїть його оператор.— Візьмемо у фонотеці справжні й накладемо на цей епізод".

І знову буде "Мотор!", захлинатиметься атака за атакою, курітимуть дими... І так до кінця робочого дня. Увечері на бруківці лишаться чорні плями од сміття, розсипаний пісок та барикада, на якій ще днів зо три гратиметься у війну дітвора. А років через два десь у селі, в напівтемному залі клубу буде чутно вибухи, кулеметні черги — густіші, фонотечні,

горітиме на екрані коляска з мотоцикла, тікатимуть "німці", і хлопчаки кричатимуть у захваті: "От дають наші, от дають прикурить!" Котрась жінка штовхатиме під бік свого сонного чоловіка, ойкатиме й шепотітиме йому на вухо так, що чутиме весь зал: "Диви, Іва, що робицця, диви!"

"Що диви,— бубонітиме Іван.— Я тоді не таке бачив. А це — буза. Граюцця, граюцця... Ходім краще додому, бо мені завтра рано по жом їхать".

На порослих дерезою крутих пагорбах, що взимку затуляють Узвіз од шалених вітрів з Дніпра і на яких рано — ще по низах сніги лежать — зеленіє молода трава, хлопчаки грають у футбол. Коли хтось із них там, на рівній, зіструганій вітрами вершині, сильно влучить по м'ячеві, той на мить, здається, зовсім нерухомо зависає в повітрі над Узвозом, потім падає на бруківку й, підскакуючи на щербатих цегляних східцях, котиться мимо давніх будиночків аж до Подолу. Переймати його — найбільша втіха не тільки для узвозівської дітвори, а й для дорослих. На вулиці зчиняється веселий завзятий ґвалт: "Лови!", "Держи його!", "Переймай!" — одчиняються навстіж вікна, грюкають парадні двері, бо всі думають, що ловлять людину... А зрозумівши, в чому річ, розчаровано зачиняють вікна й двері, і на Узвозі знову запановує спокій, що скидається на миротворний сон дитини.

Однак тільки-но я поминаю останній, низовий будинок нашої вулиці, від спокою, що огортав мене там, нагорі, не лишається й сліду: співають на крутих звивах колії трамваї, коротко й різко сигналять машини, скриплять гальма, підтюпцем біжать від автобусної зупинки до базару сільські жінки з кошиками та клунками за плечима — припізнилися. По тому, як вони переходять вулицю, я вгадую, котра з них буває в Києві часто, а котра ні. Перші долають перехід завзято, аж відчайдушно, з тою зухвалістю периферійної людини, в якої на обличчі написано: "Ми теж кой-шо бачили!" Другі ж подовгу топчуться на тротуарі, то хапаючись за клунок, як машин стає менше, то знову ставлячи його біля ніг, як їх прибуває. Тим часом з того боку вулиці гукають: "Та переходь, Насте, якої ти трясці мнешся, їх не переждеш!" Тоді Настя легко, по-

мужицькому, закидає клунок за спину і з посоловілими од страху очима пхається просто під машини. Ті моторошно скриплять гальмами, аж дим з-під коліс вихоплюється, шофери одчиняють дверці й, люто визвірившись, лають жінку, навіть не підозрюючи, що вона тої миті нічого не бачить і не чує, крім гупання власного серця й морозу поза шкірою... Коли мені трапляється застати на переході отаку Настю, я беру в неї клунок, її — за лікоть і веду через дорогу. Але, забачивши машину, що наближається, вона випручує лікоть і стрімголов біжить на тротуар. "Що ж це ви, тітко,— кажу я їй потім з удаваною докорою в голосі,— кидаєте мене напризволяще, а самі — драла. Виходить, я, молодий, хай гину, а ви, вже й так надивившись на світ, ще довше хочете жити... Це ж не по-християнському".— "Та Боже вас сохрани! — паленіє вона.— Я про таке й думать не думала, як побігла. Бачу ж, що вона вже осьдечки, та й побігла... ненарошне. Спасибі ж вам!" Буває й так, що добрих намірів моїх не розуміють. Беру, скажімо, в котроїсь клунок, щоб допомогти, а вона в крик: "Ти куди тягнеш! Куди! Хочеш, щоб міліціонера оно покликала?!" Тоді я кидаю своє добродійство, сміюся, махаю рукою і йду геть, а навздогін мені летить, як груддя: "Ач який! Бачили ми таких! Що? Та он, пішов у червоній сорочці, оглядається, бачте? Мішок із рук виривав... Давай поможу, каже... Чортів вурка!" Тітко, майте ж совість. По-перше, я казав вам "давайте", а не "давай", і не виривав мішка, а брав. А ще, тітко, мішок у вас такий важкий, що навіть я, колишній розрядник з важкої атлетики, не пробіг би з ним і десяти метрів!

"Дем-мократ!" — завжди згадується мені в таких випадках "мій добродій".

У вузенькому провулку, що веде до базару і куди лише на годину-півтори в день зазирає сонце, навколо двох машин, що зачепилися бортами, товпиться юрба зівак. Ви помічали, скільки їх у місті? Тисячі! Я вивчив їх за п'ять студентських років досконало і впізнаю цих любителів вуличної драматургії на відстані. Вони ніколи не ходять швидко, бо в них немає ніяких справ; їх завжди найчастіше штовхають, бо вони дивляться не на людей, а крізь них; до людей самих по собі зівакам байдуже. Їм давай подію. Упав хтось — вони зупиняються й дивляться, як він устає, а

якщо не встає, то тим краще, бо тут є елемент інтриги: встане сам чи "швидка допомога" забере; зіткнулися дві машини — роз'їдуться самі, чи їх потягнуть на буксирі і т. п. Дивляться зіваки завжди тупо й відчужено, як манекени, і тільки за якоїсь події очі їхні на мить оживають, а потім — знову тупіють. Щоб пересвідчитись у правильності своїх спостережень, я вдався якось до найпростішого експерименту: побачивши попереду себе мужчину, який ішов, заклавши руки за спину, і зачіпав плечима зустрічних, я випередив його, став під каштаном і задер голову на останній поверх якогось високого будинку. Порівнявшись зі мною, мужчина теж зупинився і теж задер голову.

"Ай-я-яй!" — сказав я захоплено.

Мій піддослідний стояв мовчки і мерзлими очима сновиди шукав предмет мого захоплення. Тим часом я одійшов убік і став спостерігати. За кілька хвилин навколо нього зібрався гуртик, а ще за кілька — тротуар був запруджений зіваками! Вони дивилися на останній поверх — там на балконному перилі теліпалася якась ганчірка — й мовчали. Були й такі, що допитувались: "Що там, га?" То — низькопробні зіваки, перельотники. А ті, що мовчать,— стоїки! Вони стояли найдовше й рушили далі тільки тоді, коли в них поніміли м'язи. Нудний народ зіваки. І тепер, забачивши їх коло машин, що зчепилися бортами, я не звернув би на них уваги — пройдений етап, якби не помітив у гурті до болю знайому, як пишуть журналісти, широку, мов пуф, червону потилицю в шрамах од давніх фурункулів. Мені доводилося бачити цю потилицю колись дуже зблизька, крупним планом. Я запам'ятав її на все життя. То була потилиця нашого колишнього кербуда Калінкіна.

Зустрілися ми з цією оригінальною людиною взимку минулого року, в той самий день, коли я нелегально — так мені принаймні здавалося — вбрався у свою теперішню хижу на Узвозі. Ключі від неї дала мені наша старенька кур'єрша тітонька Дуся, що й зараз живе по сусідству зі мною, поверхом вище. Дісталися вони їй після смерті старої дівиці дворянського походження, яку жаліслива тітонька Дуся доглядала кілька років: купувала їй продукти, мила підлогу тощо,— а як вона переставилася, то

поховала з миром, викидала на смітник стару трухлу мєблю, залишивши собі одне-єдине крісло, ще годяще, та ключі. Другого ж дня, знаючи, як я бідую без хати і зайцем сплю у своїх товаришів по інститутському гуртожитку, вона віддала ті ключі мені, прошепотівши на вухо адресу, а вголос додала: "Все одно наш Калінкін вселить туди когось незаконно". І я ризикнув. Діждавшись обідньої перерви, з'їздив у гуртожиток за чемоданом (тітонька Дуся сказала, що в кімнату треба щось "укинути") і крадькома проник у божественний, сухий і не дуже запущений куточок. І хоч у ньому ще пахло старістю та сирими сосновими дошками від труни, серце моє співало: тепер я не заєць, а повноправний громадянин древнього міста. Те, що я порушив закон, мало турбувало мене, бо кербуд, судячи з того, що сказала тітонька Дуся, теж порушив би його.

А ввечері, коли я, боячись навіть клацнути замками чемодана, заходився ладнати собі на підлозі постіль з пальта й книжок, прийшов Калінкін. Він постукав досить рішуче й, коли я принишк, не менш рішуче сказав: "Давай, давай одчиняй, я все знаю!"

"Ну й сусіди ж у мене... " — подумав я кисло й пішов до дверей.

Тут відбулася розмова з улюбленої мною в дитинстві казки про загублену рукавичку, в якій оселилися всякі звірі.

"Хто?" — спитав я лагідним тоном господаря. "Кербуд!" — сердито сказав Калінкін, теж тоном господаря.

"А я старший референт і приймаю гостей тільки вдень". Я вирішив атакувати, покладаючи надію на слово старший.

Калінкін помовчав, мабуть, прикидаючи, наскільки моя посада висока, а може, його спантеличив атакуючий стиль відповіді, тоді відкашлявся й твердо, одначе ввічливіше, звелів:

"Одчиняйте".

Я повернув ключі, один і другий, пішов до чемодана і сів на нього верхи. Це була, як виявилось потім, моя фатальна помилка.

Увійшовши, Калінкін якийсь час мовчки вивчав моє обличчя, костюм, краватку, чемодан, затим сказав дуже ввічливо:

"Покажіть, будь ласка, ордер на вселення в цю квартиру". "Ордера в мене немає, але незабаром буде",— сказав я і, помітивши його знущальну посмішку, швидко підвівся з чемодана. Однак було вже пізно. Калінкін обернувся до мене спиною — отоді я й побачив незабутню його потилицю в шрамах од фурункулів,— ступив крок до дверей, висмикнув ключі, й вони дзеленькнули в його кишені.

"Завтра щоб я вас тут не бачив,— сказав він, дихнувши мені в обличчя горілчаним чадом.— Тут житиме людина, якій уже виписано ордер",— і повів очима по кімнаті хазяйновито, ніби прикидав, чи зручно житиметься тут тій людині, якій уже "виписано ордер".

Ця його наївна брехенька (адже ордер на когось не міг бути виписаний так швидко) допомогла мені оговтатись.

"Ви були коли-небудь біля Історичного музею?" — запитав я так само ввічливо, як він питав мене про ордер.

"Ну?" — сказав він, закліпавши очима.

"Бачили там гармати біля входу?"

"Ну?"

"То якщо навіть ви притягнете сорокап'ятку й заряджену поставите напроти дверей, я все одно звідси не піду".

"Викинемо!" — майже весело запевнив Калінкін.

"Побачимо!" — сказав я ще веселіше, хоч почувався прегидко.

Коли він пішов, пообіцявши на прощання навідатися завтра, я порвав носову хустку на клаптики і затовкмачив їх у замкові щілини, потім вибрав у чемодані найміцнішу краватку, зав'язав нею двері й ліг спати. Спалося мені, правда, кепсько, бо вздовж стіни, під якою я розташувався, раз по раз рипіла підлога від обережних кроків (видно, сусідка вивчала мене по звуках), у під'їзді горланили дикунських пісень з часів палеоліту і вичавлювали з гітари дратівливі звуки, до того ж перед очима в мене стояла широка, самовпевнена потилиця кербуда. Ні, я не боявся завтрашнього дня, бо вже давно органічно засвоїв Соломонів катехізис: "Усе минає".

"Зараз мені погано,— розмірковував я,— бо кербуд хоче вижити мене звідси, але ж це погано має кінець, бо на черзі за ним — краще: адже надворі грудень, а взимку, чув я, з квартир не викидають".

Мене мучило інше — сумніви. Я пригадав, що в розмові зі мною Калінкін разів зо два знімав кербудівську маску (зміст її такий, як і в масок усякого дрібного начальства: "Я все можу!") і ставав іншим. Ось цього, іншого Калінкіна, я й не збагнув, бо думав більше про своє становище, ніж стежив за опонентом. А цього не можна собі вибачити. Таке в мене правило. І, лежачи на підлозі, я намагався відновити в пам'яті кожен його рух, погляд, вираз обличчя. Цю операцію довелося повторити кілька разів, доки те, що я шукав, нарешті, прийшло. Я пригадав, як він скоса зорив на мене, ніби прикидаючи щось в умі, й зрозумів: Калінкін шукав на моєму обличчі слідів почуття людини, яка тверезо розуміє своє становище й ладна погодитися на нічию, давши йому хабара! Справді, хіба Калінкіну не однаково, хто його дасть — я чи той, на кого вже "виписано ордер"? Я уявив собі, як він зараз лежить у своєму ліжку, не кліпаючи дивиться в стелю й обмірковує можливі варіанти зцупити з мене хоча б мінімальний внесок у його бюджет, і весело подумав: "Товаришу Калінкін! Не силуйте свою фантазію даремно.

Я сам піду вам назустріч. Але ми ще побачимо, хто сміятиметься останній!" Я вже засинав, коли в двері тихенько постукала тітонька Дуся й спитала змовницьким шепотом: "Миколо, Миколо! Ну як?"

"Все гаразд, тітонько,— підійшов я до дверей.— Тільки принесіть, будь ласка, якогось дроту... "

"Зараз пошукаю",— сказала вона, помовчавши, і пішла на свій поверх.

Незабаром вона повернулась і просунула попід дверима шмат товстого іржавого дроту.

"Що, Калінкін ключі забрав? — спитала.— Приходив і до мене, погрожував у міліцію потягти... Ну, та ти не бійся, взимку не викинуть".

"Спасибі, тітонько Дусю, якось перебудемо".

"Завтра вставиш свій замок. А вийти можна й через вікно. Там не високо".

"Мила тітонько Дусю,— подумав я вдячно,— таких, як ви, стратегів у світі не дуже багато!"

"Ну спи,— сказала вона,—Тільки ж, як прийде вдруге, ключ виймай, а то й новий забере... "

Я встав рано, одчинив вікно й подивився уздовж тротуару. Він був безлюдний, тьмяно освітлений лампочкою, що ледь помітно гойдалася на стовпі біля Андріївської церкви, і білів од тоненького першого снігу. Я закрутив двері дротом, одмив іржу на руках, сяк-так почистив пальто й благополучно вибрався з вікна на карниз під'їзду, а далі на іржавих рогачиках, що тримали колись ринву, на тротуар. До початку робочого дня лишалося ще півтори години. За цей час я встиг придбати у господарчій лавці на Житньому базарі добрячий замок з буржуазною

назвою "Сам", випив теплої кави з черствим бутербродом і пішов на роботу. Тітонька Дуся нікому не сказала про нашу таємницю, ми тільки переморгувалися з нею змовницьки, тож мені не набридали з отим пустим підбадьорюванням, що все буде гаразд, що головне протриматися і т. п.

Після роботи я зайшов до свого товариша ще з інституту Степана Очеретька і виповів йому суть справи.

"Вітаю!" — щиро зрадів Степан і розчулено обняв мене за плечі. Степан належить до тої рідкісної породи людей, які вміють по-справжньому радіти удачам ближнього, а якщо коли й бувають акторами, то лише жартома та по відношенню до самих себе. Надумливий і аж хворобливо чулий, Степан завжди мучиться тим, що сам собі вигадає. Минулого року, наприклад, ще в інституті, йому здалося, що як тільки він починає говорити, волосся скидає з нього шапку. Я здивувався, помітивши, що він, розповідаючи, хапається обома руками за шапку. Коли ж вислухав його пояснення, то, стримуючи сміх, порадив одпустити довше волосся, тоді, мовляв, йому важче буде підійматися... Місяців через два Степан, високий, як струлет (це мама каже так про високих), і худий, носив уже патли, що розпадалися по проділу навпіл і робили його схожим на студента-невдаху, який іде складати іспит з атеїзму, однак, забачивши попа, хапається за ґудзик — є такий студентський забобон,— але йому все одно попадається в білеті та секта, про яку він ні слова не читав. Ще Степанові сняться щоночі чудернацькі сни. Він любить розповідати їх мені. Тому, як тільки ми здибаємося, я в першу чергу питаю, що йому снилося.

Коли я сказав Степанові, що вітати мене рано, й пояснив, чому, він захвилювався й спитав приголомшено: "Що ж робити?"

"Треба купити коньяку,— сказав я,— дістати якоїсь делікатесної закуски, задля ефекту, звісно,— й підемо до мене справляти день мого народження або ще щось". І я пояснив йому свій план: якщо Калінкін прийде мене виганяти, а ми п'ємо, то він не сяде з нами тільки в тому

разі, якщо має залізну витримку; якщо ж така витримка в нього є, наш стіл повинен спантеличити його, вселити повагу до моєї персони. Для цього згодилася б червона ікра, балик, яблука, шоколад, а ще краще ананас... "

"Слухай, та це ж геніальний план! — вигукнув Очеретько.— Ходімо, друже, в театральну ресторацію, там жінчина сестра працює офіціанткою, то вже щось добудемо". Вийшовши з ресторану, де нам пощастило дістати все, крім ананаса й червоної ікри (була тільки чорна), ми купили в першому-ліпшому гастрономі дві пляшки коньяку і подалися на Узвіз. Єдине, чого ми обидва боялися,— щоб кербуд не опечатав двері. Але двері були чисті, тільки на паркеті біля них стояла калюжка з-під талого снігу. Видно, Калінкін недавно навідувався. Ми знову вийшли на вулицю, обстежили ближні під'їзди, бо кербуд міг підстерігати, коли я лізтиму у вікно, й зчинити ґвалт. Однак його ніде не було видно. Мабуть, вирішив прийти пізніше. Діждавшись такого моменту, коли ні знизу, ні згори по Узвозу ніхто не наближався, я тим же шляхом, що і вранці, добувся кімнати, одкрутив дріт і впустив Степана. Ми швидко накрили стіл-лутку, розіклавши на газеті бутерброди з баликом, чорною ікрою, свіжі помідори, огірки, лимони, шоколад, коробку дорогих цукерок, випили потроху з подарованого мені колись на день народження срібного стаканчика і стали ждати кербуда.

За кілька хвилин коньяк зробив із Степаном те, що йому й слід робити: він геть розм'як, очі засяяли такою вселюдською добротою, якою були обдаровані лише Христос та князь Мишкін.

"І чому воно оце, Миколо, так ведеться,— тихо гомонів він.— От ми з тобою, можна сказати, чесні люди, а сидимо й ждемо якогось там кербуда, щоб задобрити його за оцю смердючу кімнату. Так воно оце гидко, ну так же гидко! Ну, скажи мені, що він таке є на цьому світі, га?"

"Ти й при ньому заведеш такої?" — поцікавився я.

"Ні-ні,— злякано замахав Степан довгими й худими руками.— При ньому ти мене ще побачиш! Це я так, поки він прийде".

"Степане,— сказав я,— ми з тобою знаємо, що обмежені люди прагнуть себе якось возвеличити, щоб хоч у дрібницях стати вищими за інших. Сама по собі людина рідко возвеличує себе, бо для цього потрібні певні зусилля. Це роблять обставини, в які вона потрапляє, об'єктивний момент, як сказав би наш колишній викладач філософії Ол. Мик. Завгородній. Кербуд Калінкін, завдяки якимось там своїм якостям, став кербудом. Це підняло його у власних очах. А тепер додай до цього ще його можливості, владу, і ти зможеш уявити собі, що в ньому на сьогодні зосталося од нормальної людини. Пшик! Та ще бажання здерти з мене хабар. Обставини, влада, хоч малесенька, це, брат, своєрідний духовний клімат. Він поки що, завдяки нашим забобонам, часто-густо керує людиною, а не навпаки".

"Я розумію,— кліпав своїми добрими очима Степан.— Але..."

Саме цієї миті рипнули двері — я лишив їх незав'язаними — і на порозі став Калінкін. Він тримав руки в кишенях і мав вигляд людини невблаганно суворої.

"А-а,— підхопився йому назустріч Степан з такою непідробленою радістю в очах і так гостинно розкинутими ледь не од стіни до стіни руками, що я був ошелешений його здібністю так швидко, по-кіноакторському перевтілюватися.— Ви товариш кербуд? А Микола Гордійович,— Степан кивнув на мене,— бідкався, що вас нема й нема. Оце доречно!"

"Переграє, все діло може зіпсувати",— подумав я.

"Що там надворі — морозець давнув? — воркував Степан.— Роздягайтеся ж у нашій хаті!"

Тут він ніжно поклав свої руки-вервечки на плечі кербудові.

"Проходьте та поздоровте мого друга з новою посадою... Заступник директора Товариства Микола Гордійович Порубай! Ну, ну, прошу, прошу",— і вже розстібав ґудзики на кербудовому пальті, і вже допомагав знімати його, роблячи це, як досвідчений швейцар, проте з гідністю людини шляхетної.

Калінкін тільки покректував і ніяково бурмотів:

"Да... Так-с... Он як... Що ж, приємно... Підождіть, там десь мій гребінчик у пальті... Ага..." — і вже йшов до мене, підтримуваний за лікоть синювато-прозорими Степановими пальцями.

"Пробач, що я трохи змінив програму, але так буде краще",— казали мені Степанові очі.

"Нічого,— відповів я йому поглядом,— начальницька роль мені знайома".

Я підвівся назустріч Калінкіну і в завченій, шефовій манері, виписавши долонею дугу зверху вниз, подав йому руку для потиску. Потім вишуканим жестом вказав на Степана, недбало підняв одну брову і промовив:

"Знайомтеся: Степан Григорович Очеретько, головний редактор альманаху "Огородництво". Ранні помідори, огірки, капуста — усе в його можливостях".— З цими словами я вказав очима на ресторанні гідропонічні огірки й вірменські помідори.

Степан ледь помітно кивнув мені, мовляв, редактор то й редактор, а Калінкіна обдарував прихильною посмішкою. Я налив спершу "гостеві", у срібний стаканчик, а собі й Степанові у пластмасовий, з бритвеного набору, сказавши, що ми взагалі не вживаємо, то нам вистачить і по

половинці. Це, здається, справило на Калінкіна приємне враження. Він підняв свій стаканчик до очей, читаючи, що там написано, і я пожалкував у ту мить, що там було вигравірувано: "Миколі Порубаю від Вакха", а не "Нашому дорогому Миколі Гордійовичу, людині вимогливій і справедливій, од підлеглих... "

Ми пили за мою "нову посаду", за "головного редактора сільськогосподарського альманаху", за дружбу, за те, що гора з горою не сходиться, а ми, люди, маємо сходитись, бо так легше долати житейські незлагоди...

Після п'ятої чи шостої чарки Калінкін раптом сказав: "З вашою посадою, Миколо Івановичу... " "Гордійовичу,— лагідно зауважив Степан. "Ну, Гордійовичу,— фамільярно погодився Калінкін.— З вашою посадою можна б і кращу квартирку вибити. А тут що? Дванадцять метрів... Плюс ордера немає".

Мене збентежила не стільки його фамільярність, навіть не закид про ордер, скільки те, що він зрозумів невідповідність між моєю "посадою" і метражем квартири. На поміч прийшов Степан.

"Сучасний керівник, шановний мій,— пророк він, піднявши вгору тонкого й довгого, як диригентська паличка, пальця,— має бути скромний у побуті".

"Да, кхм... Це правильно,— хижувато осміхнувся Калінкін і скосив очі спершу на порожні пляшки, затим на годинник.— Ну що ж, мені пора, товариші. Сімейство, знаєте, жде".

"Коньяку більше немає, а не сімейство",— подумав я і рушив слідом за ним до "передпокою", відчуваючи, що саме зараз настала мить давати хабар, або, як казали у нас на будівництві, кинути на лапу. Я ніколи й нікому в своєму житті не золотив руку, не знав, як це робиться, і мовчки стояв супроти Калінкіна, понуро спостерігаючи за тим, як він старанно

обгортає пуховим кашне червону, певно, тверду, як у старого вепра, шию. Рука моя, що тримала в кишені цупкий жмутик десяток — свіжу зарплату,—спітніла. З того, як Калінкін скоса мацнув мене поглядом за кишеню, я зрозумів, що він жде.

"Скільки мені треба заплатити за цю кімнату?" — спитав я хрипко, чужим голосом.

Калінкін невдоволено засапав. Він, мабуть, хотів би обійтися без свідків, але Степан зайшовся таким гучним і непідробним кашлем, що він умить заспокоївся й сказав:

"Може б, ми трохи пройшлися?"

Я провів його до старовинного будинку з похмурими стрілчастими вежами, в яких волого шепелявив вітер, мовчки віддав гроші, і він теж мовчки, трохи перехнябившись, спровадив їх до бокової кишені. Тоді сказав діловито:

"Воно, знаєш, так буде надійніше. Поговорю з ким слід за чаркою — та й живи собі до весни, а тим часом ордерок виб'єш".

Він потис мені руку, чіпко, з тою ж таки грубою діловитістю, й

додав:

"А ключики, повір, забув в управлінні. Зайди якось". "Ключики потрібні тобі для виправдання перед начальством, якщо воно дізнається про мою й твою авантюру",— подумав я, а вголос

додав:

"Нічого, обійдуся".

І ми розійшлися. Я повернув угору, до церкви, що ледь бовваніла своїми прекрасними контурами крізь риштування, а Калінкін шаснув у якийсь провулок.

"Скільки? — запитав Степан, коли я повернувся.

"Сьогоднішня зарплата",— зморено сказав я.

"Міг би й більше зідрати".

"Міг би".

"Виходить, не ми його дурили, а він нас",— кліпав добрими посоловілими очима Степан.

"Ми — його, а він — нас,— сказав я.— У таких людців, як цей тип, замість розуму є непоганий нюх. Інакше як би він опинився на цій посаді? Але останній епізод у цій грі я залишив за собою... "

І все ж я почував себе прегидко, як у сні з гнилою капустою. Я знав, що принизився і що ніколи цього не забуду й не вибачу собі. І заради чого! Тільки заради того, щоб мати на землі й свій куток, не

ночувати зайцем у гуртожитку, не принижуватися знову ж таки. Та й виміняв шило на мило!

Того вечора я вперше за все моє життя відчув, як не з руки бути інтелігентом. Якби цей Калінкін зустрівся мені до інституту, я показав би йому диктатуру пролетаріату... Було вже пізно, коли я одвіз Степана додому на таксі, вибачився перед його дружиною за вимушений "банкет" і пішки через весь Поділ поплентався на Узвіз вставляти новий замок у свої, бодай до весни куплені двері.

Од того часу я жодного рану не зустрічав Калінкіна. Тітонька Дуся, яка приятелювала з двірничкою, сказала мені, що його нібито зняли з кербудів і "кинули" кудись чи то завмагом, чи то завбазою. І ось тепер — така зустріч.

— Добрий день! — сказав я тихо, навіть з відтінком інтимності, в широку потилицю Калінкіна і пошкодував, що не можу в ту мить, коли він обернеться, наставити перед його ясні очі розгорнуте посвідчення працівника відділу боротьби з розкраданням соціалістичної власності.

Спершу Калінкін подивився на мене відчужено порожніми, як і у всякого зіваки, очима, тоді вони ожили, метнулися з боку в бік, наче шукали можливості втекти, але, переконавшись, що тікати нікуди, хутко змінили тактику — заіскрилися фальшивою радістю.

— А-а, це ви! — сказав так, немов давно жадав цієї зустрічі, і вхопив мене за лікоть.

Я дивився на нього дуже спокійно, як дивлюся завжди на того, хто мені бреше.

— Може б, ми трохи пройшлися,— запропонував я, намагаючись достеменно відтворити ту інтонацію, з якою він пропонував мені пройтися тоді, взимку.

Проходитися йому явно не хотілося. Це я помітив по тому, як обличчя його враз попіснішало, проте він сказав:

— До базару хіба, вип'ємо в молдаван по склянці вина за стару дружбу... — Такий нахаба! Усміхнувся й міцніше стиснув мій лікоть.

Біля зеленої будочки з молдаванином, який розливав каламутне зеленкувате вино з чайника і питав: "Халотнаго? Тьоплахо?" — товпилися

базарні "ханиги", що вже встигли наклянчити по сорок копійок і тепер збували їх. Я взяв дві склянки "халотнаго".

— Ну, давай за те, щоб наша доля...— почав Калінкін, але я лагідно перебив його.

— Моя і ваша,— й рішуче підніс склянку до губів, щоб він не здумав чаркуватися. Ми пили і примруженими очима дивилися через вінця склянок один на одного. "Що, виганяють з кімнати і ти пронюхав, що ні з ким я про тебе не говорив?" — питалися його очі.— "Ні, ще не виганяють, але виженуть, бо весна,— одказували мої.— А то, що ти ні я ким по говорив і не говоритимеш, я знав що тоді, коли кидав тобі на лапу. То був чистий твій прибуток, як кажуть економісти".

— Ми з вами мусимо розрахуватися,— мовив я, коли вино було випито.

— А може, ще по одному? — спитав він.

— Не з винарем. З державою,— сказав я, дивлячись просто йому в душу.

— Як?

— А так. Ви повернете мені гроші, що взяли зимою, хабара, я віддаю його державі за те, що п'ять місяців незаконно прожив у її кімнаті. Це могли б зробити й ви, але я вам не довіряю.

— Ннда?! І як же ти їх оддаси, га? — Він прискалив на мене хиже насмішкувате око, але я вмію перемагати ще й не такі погляди — абсолютним олімпійським спокоєм!

— Не турбуйтеся. Існує безліч форм повернення боргу. В даному разі, скажімо, я куплю на всі шістдесят п'ять карбованців, які ви мені

обов'язково повернете, лотерейних білетів. Ці гроші підуть на розвиток народного господарства... — Я говорив повільно, розважливо, як людина, яка пройшла Крим, Рим і мідні труби.— Якщо ж мені пощастить щось виграти, я й на виграш куплю білетів. Так триватиме доти, доки я нічого не виграю. Зрозуміло?

— Нічого я в тебе не брав! — прошипів він просто мені в обличчя.— Спробуй, доведи!

— А "редактора альманаху "Огородництво" забули, пане Калінкін? Він усе знає і не відмовиться засвідчити.

— Ну, дивись, тобі теж не поздоровиться,— сказав він крижаним голосом.

— Так,— спокійно погодився я.— Але вам удвічі. До того ж я одинак. Одна голова, як кажуть росіяни, не бедна, а бедна — так одна. А у вас сімейство, самі розумієте... Одне слово, говорити мені з вами набридло та й ніколи. Адресу ви мою знаєте, прізвище можете записати або запам'ятати: Порубай Микола Гордійович. Жду переказу три дні, потім — дію!

Я повернувся й пішов геть, а він сказав мені у спину з ненавистю людини, підступно зрадженої:

— Пр-ройдисвіт!

"Дем-мократ!" — згадав я знову і зареготав так, що на мене озирнулися, як на дивака чи божевільного.

На базарі я ніколи не поспішаю купувати те, що мене цікавить, а по кілька разів обходжу любе мені торжище, щоб увібрати в себе всі його принади: різноголосий гамір, що не вщухає й на мить, а дзуремить, як гірський потік по камінню, обличчя, одяг, сварки, товари...

— Беріть, не пожалкуйте. Не пожалкуєте, кажу.— пророкує дід, бородатий, високий, у кожусі, дивиться кудись понад людськими головами, як апостол. Продає пшеницю у квітчастій ситцевій торбинці.— Зерно ж — як пучка ось. І показує пучку.

А од олійних рядів пахощі, як од олійниці. Яблука червоні, жовті, як липовий мед, аж білуваті, червонобокі, темно-зелені, як рута, зелені у чорну латочку...

— Беріть, беріть, вони хоч і рябенькі зате добренькі...

Вірмени з апельсинами та мандаринами, уже гниленькими, останніми, тицькають свій товар прямо в вічі:

— Паакуй, девушка, самий лучшій даю... Тибе — самій лутшій! Тітка з хроном промовляє:

— Беріть хронець. Дивіться ж, який дорідний хронець — як макогони! Сама б їла, та грошей треба...

Тинявся якийсь молодик, тримаючи кінчиками пальців дві жовті-прежовті мочені груші за довгі хвостики, видно, з тих, що вивчають життя народу. Пішов до молдаван-винарів, а звідти поринув у ряди вже без груш...

Жінки з величезними плетеними кошиками, з яких виглядали плити мороженої риби, ходили понад рибними прилавками й казали одна одній захоплено:

— А канбали!..

— Е, я її противлю. Таке однооке — чортій-що. Я ось хека нагатила кошик, на тиждень буде смажити...

Стояв інвалід на милицях, обвішаних мишоловками, і припрошував неголосно:

— Купуйте мишоловки, кому треба, залізні, вічні мишоловки!

А в найглухішому кутку базару, де завжди походжають старенькі в'язальниці й продають з-під поли в'язані дитячі шапочки, шкарпетки, рукавички тощо, де гендлюють усякими недоносками, хвацько, весело гукали:

— К-хому, протез-два-п'ятдесят! Ну?! Нак-кидайсь!

Я пішов на цей голос. Чого-чого, а такого товару мені на руках ще не доводилось зустрічати. Протезом торгував червонощокий чоловічок на дерев'яній ступці. В нього були швидкі й трохи нахабні очі.

— К-хому протез? — питався він і дивився в очі перехожим з відвертим викликом.

— А який же з нього толк? — підступивсь я.

— Який?І — здивувався дядько.— А ось, ось, ось! — Він швидко перебирав тремтячими пальцями новенькі ремінці з нікельованими застібками.— Це що, не товар, скажеш? Найкращий рант, якщо ти в цьому ділі тямиш.

— Випити хочеться? — спитав я прямо.

— Хочеться,— з не меншою прямотою одказав він і затис протез під пахвою.— Пригостиш?

— Пригощу.

— Тоді ходімо, я знаю одну контору, тут недалеко.— І вже йшов попереду мене, веселенько постукуючи ступкою.— Ти що, теж учора перебрав? Ха-ха! Я ж бачу, що очі з димком!

"Кляте вино,— подумав я.— Та ще з ким випите!" А йому сказав:

— Перебрав.

— Ну так я і знав! — зрадів він.

Я вже помічав, що найгіркіші п'яниці дуже радіють, коли бачать, що й "культурні" випивають нарівні з ними. Це схоже на побратимство людей. Якось, бувши в лікарні, я помітив, як здружуються люди, що перенесли однакові операції, чи хворі на однакову хворобу. Це — те саме, тільки в іншому варіанті.

У смердючій забігайлівці нам налили п'ятдесят і двісті, причому "товариш" мій образився, що я взяв собі менше, і навіть долив мені грамів п'ять із суто компанійської солідарності... Коли ми випили й закусили пиріжками з капустою, які пеклися, певно, тижнів два тому, я сказав йому:

— Оце похмелилися і йдіть додому. Не продавайте протез, він вам самому здасться. І потім, незручно: ідуть люди, дивляться й думають, що не скрута вас привела з цим товаром на торг, а чарка.

— Правильно, друг! Чарка. Ну ти не думай, я не з тих, що алкаші. Ні-ні. Повір. Віриш? — Він уже сп'янів. Умить. Але я сказав:

— Вірю, друг. На все краще.— І пішов, упевнений, що він вернеться назад.

Коли я вже скупився і шукав лише квіти, то знову почув з глухого кутка базару:.

— К-хому-протез-два-п'ятдесят! Ану не штовхаться! По черзі підходь!..

І так зі мною завжди: хочу як краще, а виходить на гірше... У квітковому ряду зустрівся мені Степан Очеретько. Він вимахував довгими тонкими руками й казав тітці, що торгувала сон-квітами:

— Ну, як-таки так, тіточко, трави травою, а ви півкарбованця гнете! Бога побійтеся!

— Всі квіти — трава, незворушно одказувала йому тітка, видно, з приміських, бо сільські жінки м'якші, жартівливіші й поступливіші,— А богом ти мене по лякай, його вже давно немає.

Я поторкав Степана за плече й сказав, сміючись:

— Ходімо далі. Ця тітка з того поріддя, що торгувало колись Ісусовим волоссям.

Степан мені зрадів, обняв, як завжди розчулено, а квіткарка сказала:

— Нахали!

Ми зареготіли їй у відповідь, купили в якогось хлопчика з сором'язливими очима пролісків — ах, як вони пахли талим снігом і вологістю березового кореня! — і рушили шукати Степанові путящої картоплі. Я повів його до знайомого діда, який торгував "елою з Остра". Так я його й прозвав, бо всякому, хто допитувався, яка в нього картопля, старий одказував, необразливо посміхаючись: "А ви покуштуйте.— І вже серйозно, навіть дещо звисока, додавав: — Ела з Остра!"

Біля старого ми застали чергу і якогось дивака, зодягненого, незважаючи на раннє весняне сонечко, по-зимовому, в модній шапці з

козирком і з не менш модним великим портфелем у руці. Він утирав піт і дуже голосно гнівався:

— Що за чортів батько! Оббігав увесь базар — ні в кого немає підходящої картоплі! А чому? Розледачіли селяни, роз'їлися, у карти грають, самогон жлуктять, телевізори дивляться... Безобразія! Оце у вас, хазяїн, нічого, по-моєму. Чи як?

— Нічого,— мирненько відказав старий, помовчав, накладаючи картоплю на ваги, і закінчив: — Тільки якби я, товаришок, зав'язався галстуком та взяв у руки оте, що ви носите,— він кивнув на великий портфель,— то й мене б тут не було...

В черзі засміялися, а "товаришок" перестав утирати піт, зніяковів і проказав:

— А ви, дядьку, бачу, із тих, що за словом у кишеню не лізуть.

— Е, синок,— мовив старий, не зводячи на нього очей,— якби я за кожним словом у кишеню ліз, то вже б давно кишені пообривав к лихій мамі...

Ми з Степаном весело переморгнулися, бо вже говорили колись про те, як влучно і просто вміють дядьки приборкувати зухвалих розумак.

Потім іще ходили по базару, з ряду в ряд, просто тинялися, і Степан розповів мені черговий свій сон:

— Такий печальний сон, ти знаєш... Наче прокидаюсь я, в кімнаті повно сонця, а по підлозі повзає величезний краб і ріже своїми клешнями новий мій плащ "болонью". Отако: клац, клац, клац — тільки клапті летять... А я лежу, дивлюся, й так мені шкода того плаща, що аж заплакав! Прокидаюся, висить мій плащ цілий-цілісінький. То так зраділося... А це думаю: чи не зріжуть мені прогресивку?

Я втішив його, що цього не станеться, бо знав, що він трудяга, і ніколи не було такого, щоб він чогось не доробив навіть за інших — така в нього вдача.

Тоді я розповів йому про свою бесіду з Калінкіним.

Степан тихо посміявся й спитав:

— Як ти думаєш, принесе чи не принесе?

— Принести, може, й не принесе, а прислать не забариться. Адже діватися йому нікуди. Тут, як то кажуть, хоч круть-верть, хоч верть-круть. Треба ж провчити хоч одного пройдисвіта! І потім ще одне. Я ніколи не забуваю свого приниження, і не вибачаю тим, хто змусив мене до цього. Це, знаєш, той камінь Сізіфа, який я котитиму все своє життя.

— Ти знову надумав щось? — тихо спитав Степан.

Хто-хто, а він мене таки добре знав. Адже ми п'ять років спали в інститутському гуртожитку голова до голови, п'ять років ділилися останньою копійкою і найпотаємнішими думками своїми.

— Так. Я поїду, Степане, звідси, поїду на село вчителювати. У найглухіше село, аби тільки були там хоч маленький лісок і річка, а не голі обрії.

Степан засмутився й мовчав. Він провів мене до початку Узвозу. Там ми пристояли трохи, вдихаючи запахи ще чистої молодої травиці та оживаючої дерези попід кручами, і, потиснувши один одному руки, розійшлись: я подерся на гору, Степан повернув назад. Пройшовши з десяток кроків, я обернувся, відчуваючи, що Степан зробив те ж саме, і не помилився: він стояв з опущеними од авосьок з картоплею плечима, дивився на мене, і я здалеку відчув, скільки смутку в його очах, я усміхнувся йому і підняв руку з пролісками.

Степан кивнув і пішов серединою бруківки, вже не озираючись.

Я зрозумів, що думав Степан, коли проводжав мене, і що, мабуть, сказав би, якби ми менше знали один одного. Він пораяв би сходити до шефа і, використовуючи його земляцьку прихильність, попросити, щоб добився дозволу жити мені в цій узвозівській кімнатці. Адже в нього є відповідні зв'язки, авторитет і т. п. Ні, ні, Степане. Нікуди я не піду і нічого не проситиму. І річ не в тому, що Іван Захарович зрозумів моє ставлення до новоутвореного музею великого вченого. Річ у тому, що якби колись він зустрів мене, як я повертався з свинарника, то не спитав би, чому на мені такі старі куфайка й чоботи і чому я такий малий виріс — він спитав би, що в мене в кишенях...

Дома на мене чекав лист від мами, і я зрадів, бо ні від кого не одержував таких заспокійливо цілющих листів, як від мами. Пише вона без усяких граматичних умовностей (читаючи її листи, я вже сам розставляю крапки, коми тощо, крім чотирьох-п'яти знаків оклику, які вона неодмінно виводить товстими кілочками після слова "здрастуй"), думки її абсолютно розковані, немов не пише, а гомонить до мене з хатини, пораючись коло печі.

"Здрастуй!!! сину мій, Миколко. Ти, як я купила отоді поросятко, казав, що воно хороше буде, їстівне й веселе, а воно ні к трясці — гурчить та й гурчить, що не понесу, не їсть, а тільки смокче. А як же ти там, синочку, чи є хоч їсти та вдягти? (В армію, а потім і в інститут вона писала мені: "Чи ти ж хоч наїдаєшся?"). Снився оце недавно, що хворий, то може й справді, не дай бог? Воно ж таке: про що думаєш, те й сниться. А я тільки про тебе й думаю. Хіба ото роблю щось, тоді ж про роботу й думаєш. У нас весна, тепла та гарна як невісточка. Луки вже залило аж по сосну, а місцями й сосну залило. Ходила оце вчора, дивилася, то й шишки плавають і сушнячок такий, що якраз у піч, горів би, як солома, а так пропаде, з повінню піде кудись. Тепер мені веселіше: то в дворі прибираю, то листя в садку згрібаю та палю, то оце грядочку під квітник скопала. А зимою страх як сумно було. Снігу понамітало, бурульок понавішувало... Глянеш у вікно, а вони, як оградка. З покрівлі

курить, наче дим. Ще згорю, думаю. А воно — сніг. Знаю ж, а страшно. Що то воно, як сам у хаті сидиш. Ото тільки й розваги, що сусідський Васько. І досі з соскою ходить. А вже ж четвертий годок йому. Стоїть, було, зимою в пальтечку, у валянцях, у шапці теплій, а в роті соска. То й обізвешся: "Здоров був, Васько!" Він витягне соску, скаже "дластуйте" — і знову смокче. А ти її колись і в рот не брав. Що дамо, то ти й викинеш і викинеш. Та воно й краще, менше сміття в рот нанесеш. Колись, як я ще малою була, тих сосок і не знали. А тепер усього понавидумували — і сосок, і бомбу таку, що десь як упаде, то й землю переверне. Колись такого не було, та й жили ж люди. Бачила вчора бригадира, питаю, коли орати почнуть, а він сміється й каже: "Хіба вам, тітко, не однаково коли? Вам як пенсіонерові в останню чергу оратимуть!" Отакий! А я ж йому, як ще маленьким був та ходив до молотарки підобідувати з матір'ю (я тоді саме кухарила), все, було, й підсиплю їм густішого, все, було, й підсиплю, бо шкода, мале ж іще. Ну, та нічого, йому теж колись тикнеться, як постаріє. Адже ж і він колись буде пенсіонером, бодай його не діждати. Ходила вчора одвідувати діда Трохима, пирогів гаряченьких понесла та яблук квашененьких, м'які такі, і беззубому можна їсти. Негодящий дід. Йому вже полежать би, оддихнуть старістю, а він грушу посеред двора пиляє, помаленьку так, чирги-чирги, та й закуняє проти сонця, тоді прокинеться та знову чирги-чирги... Кажу: "Вам би, діду, вже й годі отак ворочаться". А він: "Доки ворочаєшся, дотий живеш". Теж правильно. Шкода буде діда, як умре. А колись же такий веселий був, співучий та танцьовитий — куди твоє діло! Отак живеш, живеш, та незчуєшся, коли й життя мине. Ну, годі, а то я все про себе та й про себе. Сказано, старе — як мале, все щось белькоче та й белькоче. Як же твоя кватиря? Так хочеться подивиться на неї хоч одним оком. Ти зразу всієї меблі не купуй, а по одному, бо де ж тих грошей набратися. А як по роботі? Дивися ж там, шануйся, слухай начальства. Слухняного, кажуть, і бог слухає. Оце писала тобі вчора, та ще й сьогодні півдня прихватила, бо поганий з мене писар: півлисточка доки напишу, то вже й рука заболить, оддихаю, тоді знов сідаю. А тепер понесу вкидати, попрошу Дмитра-поштаря, щоб адресу написав, бо я як нагордзяю, то ще й не дійде. Цілую ж тебе, синочку, тисячу разів. Може, й не все написала, що думалося ночами, ну, та вже що написала, те й читай, бо новин видающих нема. Твоя мама"...

Я прочитав листа, сів на Потаповича, від чого він застогнав як тяжко хвора людина, і сидів так хтозна-поки. Мені уявлялося село, в якому я незабаром опинюся, старенька баба, до якої мене поставлять на квартиру... У неї обов'язково буде такий старий, як і вона, пес, що вже ні гавкати, ні їсти не може нічого, крім побовтюшки, а вночі постогнуватиме в своїй халабудці, як он той, що в сторожа Андріївської церкви. Бабуся готуватиме мені їсти те, що й собі, і казатиме щоразу, як мама любить казати: "їж, синок, на здоров'я. Може, баба й не такого наварила, зате багато!" Я рубатиму їй дрова, носитиму воду, а вечорами сидітиму над планами уроків або над Плутарховим "Порівняльним життєписом"...

А мама тим часом житиме самотиною. Я, звичайно, міг би вчителювати у своєму селі, але туди не втовпишся: стоїть воно над большаком, до обласного центру двадцять кілометрів, кругом ліси, луки, річка — з таких сіл прислані вчителі не тікають, а залишаються назавжди, навіть молоді.

Сонце вже давно зайшло за протилежний бік будинку, і в моїй кімнаті оселилася приглушена, червонувата від стін, пофарбованих колись у темно-вишневий колір, півсутінь. Я переодягся в домашнє й заходився смажити на своїй кустарній плитці картоплю — "елу з Остра". Обидві мої конури — "зала" і "передпокій" — наповнилися пахощами гарячої олії, замки на чемодані в кутку тьмяно блищали, мов два квадратних ока, дерев'яний волик на лутці сумно дивився на мене, здавалося, він ось-ось зареве потихеньку. А Потапович похмуро спостерігає за тим, як я ходжу з кутка в куток, розганяючи плечима густий цигарковий дим.

Галя, думав я, що їй сказати, як з нею принаймні попрощатися? Адже я не знаю її, а тільки відчуваю в ній щось рідне, дороге мені, може, найдорожче. Не буду ж я пояснювати їй, що посмішка мого безпосереднього начальника ображає мене, як подачка, що бігати й вибивати, словами Калінкіна, ордерок і прописочку я ніколи нізащо не стану, бо вважаю це принизливим, несумісним з людською гідністю. До того ж наші з нею стосунки... їх, по суті, немає. Адже ми спізналися лише очима, обізвалися одне до одного душами. Чи, може, така вона і є —

любов, що промовляє в німій розмові очей, душ, живе в отій прекрасній миті, яку не можна зупинить?..

Почалося це з того несподіваного для мене вечора, з тої ожеледі, синьої в сутінках і жовтуватої у світлі з вікон на Узвозі. Якось, повертаючись з роботи вже при ліхтарях, я наздогнав на Узвозі, якраз супроти церкви, дівчину з важкою поштарською сумкою за плечима. Дівчина горбилася від своєї ноші і ступала обережно, щоб не впасти, бо саме випала ожеледь. Я не належу до тих бідових залицяльників, що можуть зупинити дівчину на вулиці й завести з нею балачку. Я просто хотів їй допомогти і, порівнявшись, сказав: "Добрий вечір! Давайте я піднесу вашу сумку". Дівчина обернулася, і я побачив блискучі наполохані очі — не такі, як мені їх робить наша Люся-референт, а справді наполохані, зеленкувате при негустому світлі узвозівських ліхтарів волосся, що вибилося з-під хустки на лоб та на щоки, і бліде, теж зеленкувате обличчя втомленої людини, "Спасибі", — сказала вона непривітно і прискорила крок. Я хотів узяти її під руку, щоб вона не впала, заспішивши на слизькому, потім подумав: "Вона мене не розуміє, то ще перелякається, чого доброго". І облишив свій намір, але руку тримав напоготові, ладен підхопити її щомиті.

В наш під'їзд ми зайшли разом. Дівчина відімкнула секцію поштових скриньок, пересунула сумку з-за плеча на груди і стала швидко, вправно розкладати пошту.

"У п'яту немає нічого?" — спитав я.

"Нічого",— тихо відповіла поштарка і ще раз наполохано зиркнула на мене.

Вона не була вродлива. Обличчя бліде, як трава під каменем, губи пошерхлі й, здавалося мені, трохи коверзливі, руде волосся з-під хустки стирчить, наче воно з тонкого жовтого дроту, тільки очі — може, тому, що з виду вона така непоказна — здалися мені незвичайними. Було в них

щось дуже смутне і водночас лагідне, смирне. Про дівчину з такими очима кажуть: славна.

Вдома я повечеряв, чим було, що знайшлося в "холодильнику", і сів за якусь книжку — мені завжди подобалося читати в своїй тихій комірчині з одною лампочкою під високою стелею і тоненькими тінями від павутинок по кутках. Але на цей раз не читалося. Я спіймав себе на тому, що мені хочеться думати про дівчину-поштарку. Чому мене вразили її очі, що в них заховано? Чому вона, незважаючи на свою молодість (їй можна було б дати не більше двадцяти), така насторожена? Інша б хихикнула, стрельнула очима, може, й сумку віддала б, а ця тільки лякається...

Другого дня я знову наздогнав її з повною сумкою за плечима (видно, кінець моєї роботи збігався з розносом вечірньої пошти), цього разу біля входу до нашого під'їзду, привітався, придержав двері, аби вона пройшла, і мовчки рушив по сходах мимо вітража до своєї келії.

"Вам є лист",— почув я, і серце моє враз застугоніло.

Я обернувся. Вона стояла на першій сходинці, хоч поштові скриньки були коло парадних дверей, і тримала в руці конверт. Я зійшов униз, взяв простягнутого листа, дівчина дивилася собі під ноги, і сказав досить сухо:

"Спасибі. У вас хороша пам'ять".

Вона швидко глянула на мене знизу вгору, і в очах її було стільки сором'язливості, що я спитав м'яко: "Як вас звати?"

"Галя",— прошепотіла вона, не підводячи очей, повернулася і швидко пішла до скриньок.

Того вечора я довго сидів на лутці, не роздягаючись, не вмикаючи світла, бо в кімнаті і так було видно од надвірного ліхтаря, і дивився на

вулицю. Батарея під луткою гріла мені ноги, у під'їзді, як завжди, бренькала гітара, біля стовпа під церквою борюкалися на снігу безпритульні пси, і я почував себе дуже самотнім.

Уночі мене лихоманило, я вкрився поверх ковдри ще й пальтом, але все одно було холодно, то підвівся, увімкнув плитку і поставив її коло розкладачки. Стало ніби тепліше, я лежав і дивився, як спіралі поступово стають із червоних темно-вишневими, потім білими. Вони нагадували мені мішень, яку я колись так і не навчився "поражать в десятку"... Найбільшим моїм досягненням була дев'ятка. Десятка — це якщо влучиш людині просто в серце, а дев'ятка — якщо тільки зачепиш його... Але ж все одно смерть! Дев'ятка, десятка — яка, зрештою, різниця, якщо все одно смерть. І за дев'ятку, і за десятку ставлять однакову оцінку, бо — в серце...

Сердце, сердце, тебе бы для счастья Чуть грубей, чуть спокойнее быть,—

пригадалися рядки з вірша мого однокурсника по інституту, і я повторив їх кілька разів.

Мимо вікна внизу по тротуару, що відтав після ожеледі, жваво цокотіли чиїсь тоненькі підбори: вгору-вниз, вгору-вниз... Я лежав і думав: а от Галя не наважилась би так зухвало вицокувати підборами під вікном хворої людини...

Наступного дня мені стало ще гірше, температура підвищилась, певно, десь до тридцяти дев'яти, в очах мріли жовті кружала й страшенно хотілося пити. Я вдягся, ледве тримаючись на ногах, і поплентався в аптеку по аспірин. Дорогою подзвонив з автомата в Товариство і сказав, що прийти на роботу не зможу. Я навіть був радий, що захворів, тепер кілька днів лежатиму і обміркую, що далі робити.

Увечері забіг Степан. В очах його було стільки тривоги й співчуття, що коли він обережно, аби не протнути дюралеву розкладачку, підсів до мене, я легенько стиснув його плече й сказав зворушено:

"Спасибі, Степане, що одвідав".

Він зрозумів мене, закліпав вологими Христосовими очима, заметушився і, вхопивши плитку, поніс її у "передпокій" до розетки.

"Зараз я тобі таку ласощу сотворю,— сказав,— що ого-го-го. Вечерю богів!"

Їсти мені не хотілось, але я змовчав.

"Я й знав, що з тобою негаразд,— гомонів Степан, порпаючись у "холодильнику",— бо приснилося, наче ти джигітуєш на чорному коні. А кінь — це ж ясно: хвороба. Моя мама страх боїться, як насняться коні".

"То тебе кінь сюди й привів?" — спитав я, усміхаючись.

"Ні, розумієш, я подзвонив тобі на роботу, а там кажуть, що ти хворий. Кінь — то таке... Може, він мені й не снився, а тільки привидівся, як я вже сюди біг. Зі мною таке часто буває".

Любий Степан. Він ніколи не збреше, не прикрасить себе словом, а скаже так, як було, хоч те часом і не на його користь.

І мені пригадалося, як одного разу Степана, відмінника й персонального стипендіата, "погнали" з іспиту по історії середньовіччя за те, що він, рятуючи нашого однокурсника Шурка Хоменка, помінявся з ним білетом, бо Шурко "горів". Викладач помітив цю нехитру операцію і вирядив обох. Шурко, почервонівши, вийшов, а Степан зупинився біля викладачевого столика й рішуче сказав:

"Ви не колективіст, Олексію Самійловичу. В армії нас три роки вчили допомагати товаришеві словом і ділом, якщо йому важко. А ви... Ех ви! Хоменко тиждень перед цим хворів, як вам відомо, і не встиг підготувати всього матеріалу. То що ж йому — залишатися без стипендії?"

Я ніколи ще не бачив Степана таким відчайдушним, як того разу. Він, не питаючи дозволу, взяв зі столу інший білет і без підготовки почав відповідати. Але викладач не схотів його слухати, поставив "трійку" й попросив залишити аудиторію. Потім відповідав я. Верз всяку нісенітницю, аж доки не заробив трояка. То була солодка трійка — трійка солідарності! Ми, звісно, були не праві, але щасливі, навіть влаштували гуртову вечерю з дешевим вином...

Але ж, Степане, чесність нашу часом сприймають, як виклик або нерозумну вихватку, безпосередність вважають наївністю, а вразливість — слабкістю. Нам би, Степане, бути байдужішими, тоді про нас казали б, що ми сильні натури. "Приховуй своє життя" — вчили древні філософи. Ні, Степане, важливо за всяких обставин залишатися із відкритими душами — тільки тоді ми не оглухнемо серцями, тільки тоді повною мірою відчуємо Людину в собі й в інших. Ми вечеряли смаженою на олії цибулею, навіть випили з подарованого мені "Вакхом" срібного стаканчика, після чого я відчув себе ще гірше, але те було байдуже: адже ми змову, як і в інституті, разом!

Мені не покращало й назавтра. До того ж на Узвозі, якраз супроти мого вікна, знову знімали фільм. Гули машини, ревів авіаційний двигун-вітрогон, кричали в мікрофон:

"Бабшка! Бабшка! Не дивіться в камеру, не усміхайтесь, умоляю вас. Почнемо спочатку".

Я встав і підійшов до вікна. На бруківці, метрів за сорок від камери, біля якої товпилися актори у формі білогвардійських офіцерів, стояла знайома мені бабуся у довгополому заяложеному пальті, запнута хтозна-

колишньою хусткою. Ця бабуся щоденно швендяла нашою вулицею з в'язкою якихось дощечок або з сіткою пляшок та банок за плечима і завжди п'яненько гомоніла сама до себе. На Узвозі її звали Розочкою. Напевно, вона втекла з притулку для старих "на свободу" і тепер промишляла всячиною. Розочка й зараз була з в'язкою дощечок.

"Сніг!" — гукнув режисер у мікрофон, і це прозвучало, як "По неприятелю!". Заревів авіаційний двигун на колесах, шалено закрутився пропелер, сповнюючи вулицю пронизливим свистом, а робітники стали швидко, як у німому кіно, кидати лопатами сніг у потужний струмінь. Сніг полетів назустріч бабусі, вітер шарпнув поли довгого її пальта... Мабуть, цей кадр називався так: "Заметіль, Самотня бабуся з в'язкою дров".

"Мотор!" — знову гукнув режисер, і це прозвучало, як "Вогонь!"

Бабуся подерлася на Узвіз, але, порівнявшись з камерою — тут, певно, мав бути крупний план нещасної жінки,— обернулася до неї й беззубо усміхнулася просто в лінзу!

"Стій!" — розпачливо заволав режисер.— Бабусю, я ж вас просив: не усміхайтеся! Свою чарівну посмішку ви подаруєте нам після зйомок. А зараз ваше завдання йти і більш нічого. Розумієте? Я доплачу вам ще трояк, тільки не посміхайтеся!"

Бабуся кивала головою і не посміхалася.

Я ліг, бо мене тіпало.

І знову ревів двигун, і знову був "Сніг!", "Мотор!"...

Ввечері до мене тихенько постукали. Я подумав, що це тітонька Дуся — вона вже п'ятий день навідувалася після роботи,—носила чай в усяким вілляй та варенням,— накинув одяг і відімкнув дворі. За ними стояла Галя.

"Пробачте... — ледь чутно прошепотіла вона, дивлячись, як і тоді, коли наздогнала мене з листом, собі під йоги.— Там була повна скринька, й мені вже нікуди класти пошту вам... "

Я взяв з її рук жмут газет і журналів і сказав хрипко (завжди мені зраджує голос!):

"Заходьте, перепочинете трохи".

"Ні-ні",— злякано, видихнула вона, швидко, спідлоба, зиркнула мені в очі й побігла східцями вниз, а я стояв у відчинених дверях, в яких гув протяг з під'їзду, і вдихав холодний запах новеньких газет з її сумки — так я вдома вдихав у присмерки пахощі матіоли, политої студеною колодязною водою...

От і все, що було між нами.

Після одужання я ще не бачив її. Заходив кілька разів на пошту, щоб хоч глянути в її очі, такі рідні мені... Та марно: Галі не було. Дізнався тільки, що вона знедавна працює на "телеграмах", тобто розносить телеграми, і застати її важко.

Але завтра, в неділю, я неодмінно знайду її. Стоятиму під поштою з ранку до вечора. Бо не вірю, щоб зустріч наша була випадковою.

...Сонце вже, мабуть, заходило, бо хрести на Андріївській церкві жовтогаряче засяяли, а латка води в Дніпрі, яку мені видно з вікна крізь безлисту ще берестову гілку, зробилася густо-синьою — то впала на неї тінь од круч. Цієї пори я люблю сидіти на пагорбі за нашим будинком, звідки видно, як сонце ховається поміж кручі, як тихою старого вулицею внизу снують маленькі люди і сонце обсіває їх жовтим прощальним пилком...

За стіною почали сваритися мої сусідки:

"Ти знову купила іржавий оселедець?! — верещала Лідія Костянтинівна.— Хіба ти не бачила, що в нього вже голова відпадає?!"

"Піди купи кращого!" — як завжди, з холодним викликом одказувала донька, сердито стукаючи по підлозі своїми товстими підборами.

Скоро вона заведе своєї "Как мне бы-ы-ыть..."

Я швидко вдягся й пішов на кручі, через двір, мимо довгого ряду хлівчиків з усяким непотребом, човнами й мотоциклами. Попід стінами хлівчиків уже зійшла молоденька кропива і тихо пахла у вечірній вологості. Поміж густими кущами дерези на схилах уже заплуталася лагідна просинь.

А низовою вулицею ще текла ріка жовтого пилу і в ньому снували маленькі люди.

Сонце вже торкнулося обрію. Воно було кругле густо-червопе і таке врочисте, що говорити з ним личило б хіба що давньогрецькою мовою. Але я не знав давньогрецької і йшов поміж кручами, тихо шепочучи: "Awe sol, awe sol!"1. Скоро я вже не добачу тебе з цих круч... Але ж ти однакове всюди".

1 Слава сонцю, слава сонцю (лат.).